

IX глава

БОРЦИ ИЗ ШУМАДИЈЕ
ПОСТАЈУ ПРОЛЕТЕРИ

ОД РУДНИКА ДО ЗЛАТАРА

Група партизанских батаљона и самосталних чета, која се борила на Руднику, није била побеђена. Жестока бомбардовања, ватра артиљерије и многи напади немачко-квислиншких снага нису поколебали борце. Рудник је постао последњи бедем оружаног отпора у Шумадији, а међу борцима и старешинама владало је расположење да истрају. Али, продор непријатеља у Горњи Милановац и Чачак учинио је даљу одбрану на Руднику беспредметном. Заправо, упорна одбрана фронталног тапа која је вођена на Руднику, Рапај-брду и Бумбаревом брду, успорила је непријатељев продор на територију Ужичке Републике, али га није спречила. Јединице су изложене великим губицима, а и морал бораца је стављен на врло тешку пробу. Тако су ова дејства више ишла у прилог непријатељу, бројно и технички надмоћнијем, који је у фронталним и одлучујућим сударима имао више шанси да победи. Забацивање јачих снага у његову позадину теже би му пало. Међутим, жеља бораца и старешина шумадијских јединица да се непријатељу не дозволи продор у Ужичку Републику била је врло јака. Обични људи, борци, осећали су се сигурније када иза себе имају велику слободну територију — државу и њене основне атрибуте: Врховну команду, фабрику оружја и муниције, железницу, болнице, пошту. Тако су одсудне и драматичне борбе у Шумадији, вођене последњих дана новембра 1941, биле инспирисане емоцијама бораца — да се остане на сопственој земљи и да се сачува Ужичка Република.

У зору 30. новембра последњи партизани су напустили Рудник. Огромна колона, састављена од јединица из пет одреда, кретала се лагано према западу. Горњи Милановац и Ужичка Пожега заобиђени су са севера. Тамо су већ били Немци. Од долине Западне Мораве допирало је потмуло брујање мотора. Немци су журили према Ужичку. Прво коначиште Шумадинаца било је у Доњој, Средњој и Горњој Добрињи. На овом простору рудничкој групацији придружили су се Крагујевчани и Чачани. Дугалићев батаљон се налазио у заштитници целе колоне. Равногорски четници су поново почели да дижу главе. Ту и тамо су се чула пушкарања. Нису се усуђивали да нападну овако јаке снаге, али су најављивали своје присуство и нападали мање групе партизана. Желели су да покажу Немцима да су им привржени и да су остали доследни антикомунисти.

Већ другог дана Марта постасло се питање **снабдевања** храном. Скромне залихе хране понесене са Рудника су утрошене. Велики број јединица крстао се узанем зонем и кроз сирокашна села ужичког краја. Тога дана дошло је до суксба сл колоном Немаца која се крстала од Косјерића према Ужицу. Долином реке Скрапска неколико часова су одјекивали мигралески; рафали. У овом сукобу погинуо је командант Космајског одрета Небојша Јерковић.

Због недостатка хране и опште неизвесности дошло је до гунђања, а почело је и самсвољно напуштање јединица. Колоном се пронала вест да је циљ **марша** Босна, а да у Босни нема хране. Чуле су се пароле да је боље погинути у Шумадији сит него ратовати у Босни **гладан**. Старешине наших јединица су покушавале да се снађу. Набављени су за ногу; ац брашно и кромпир. Овако неуједначена исхрана изазвала је још више незадовољство. Борци су се били привикли да су у оскудници делп сзаки залогај. Сада су неке јединице добијале какве-такве оброкс, а друге су гладовале.

На другом коначишту, Милан Илић Чича обишао је неке јединице и пренео директиву да сви они који не желе да напуштају **СЕОЈ** крај могу да се врате. И до тала нису предузмане никакве мере против оних који су самоволно напуштали једшшце, али сада је прогрес осипања постао далеко интензивнији. Неке једшшце би зановиле са једним бројем људи, а осануле са половином. Дугалићез баталон је налусткла једна пела десетина коју је предводио некакав поручник. Све су то били борци са кратким борачким стажом. па и сам поручник је кртно према **приЕео** у батаљону. Једини међу њима од старијих бораца био је истакнути пушкомитраљезац Момчило Жировница. Ова десетина је напустила баталон јаено. Рекли су да се враћају у Шумадију да би **настаЕИЛм** борбу. Међутим. о ња се ништа добро није чуло. Жировница се под лажним именом пријавио у једну јединицу љотићеваца и био кувар. али су га касније открили и стрељали. Никола Живановић, каплар, из Винче, пријавио се у недићевце. Користили су га извесно време за денуцирање бсраца, а онда убили.

Четвртог дана **маршиа** колсна се иашла на југозападним падинама Златибора. Засбмшла је у великом луку Ужице, прошла јужшш падинама Таре, обпшла Чајетину и Палисад са запада и зауставила се у златиборским селтма са разбацаним дрвснлм кућама које су се једва иазирале иза **ш-ЈСМ** окићених четинара. Херојска одбрана Кадишаче била је завршена. Нсмци су заузели Ужнце и избили на Беле Воде. Ту су починилт: још један у **низл** својих гнусних злочина. Заробили су одел.ење Централке болнице са непокретним рањеницима, који су на носиллма изиесени из зграда. Фашисти су погазили непокретне. *Буде **тенкоЕИма**. Тако су погинули јунаци са Белановице **ЖИЕКО** Томкћ, комесар 1. чете Дугалићевог батаљона, и Здравко Вујић, храбрл омладинац из Винче, који се истакао у борби код Прањана. Тада су мученичком смрћу уморени и многи други јунаци са бојишта Шумадије. Никога није било да их заштити, а сами су били изпохретни и без сружја.

Исхрана је и даље представљала тежак проблем. Представници Главног штаба **НОПО** Србије, затим чланови Врховног штаба, По-

крајинског комитета КП за Србију и неки чланови Централног комитета КПЈ који су се нашли на Златибору нарочито су инсистирали на коректном односу према народу. Било је строго забрањено набављање хране по јединицама, па и куповина за новац. Није се смело, ни по цену гладовања, дати повода непријатељу да лоше поступке партизана користи за своју пропаганду. Организована је централизована набавка хране, али то је функционисало тако лоше да су једгашце у буквалном смислу гладовале. Борци су гунђали. Говорили су „да су они који треба да набављају храну вероватно сити“. Искривали су инциденти, а борци су и даље напуштали јединице.

Душан Дугалић, командант 1. батаљона Првог шумадијског одреда, због једног свог „самоиницијативног поступка“ доживео је велике непријатности. Револтиран лошим старањем о исхрани и приговором својих бораца, он је узео са собом једну десетину бораца и кренуо у село да тражи храну. Наша оје председника Народноослободилачког одбора и преко њега се информисао из којих кућа има људи у четницима и другим формацијама непријатеља. Тако је упао у кућу једног наредника Недићеве жандармерије. Затекао је у кући мајку и сестру наредника, а његова слика је висила на зиду. Мајка није крила да јој је син недићевац, чак је одавала утисак да се тиме поноси. Дугалић је одмах извршио реквизицију: узео је по качицу сира и кајака, брашна и неколико дебелих оваца из тора. Те вечери у кућама у којима су биле смештене чете Дугалићевог батаљона пекле су се овце и кувао се качамак. Руководство је било обавештено о овој Дугалићевој „иницијативи“. Убрзо су се појавили командант одреда Милан Илић Чича и неки другови из виших форума. Они су оштро замерили Дугалићу што је на своју руку приредио праву гозбу попут четника, док остали гладују“. Дугалић је одговорио да у батаљону има рањених и исцрпљених бораца који су на граници физичке снаге и да он неће жив да дозволи да они остану крај пута да их Немци погазе тенковилта као што су то чинили на Белим Водама. Препирка се настављала. Борци су се окупљали и мрким погледима показивали да су уз Дугалића. Другови су то осетили и брзо се удаљили.

Четвртог децембра јединице су прешле реку Увац код Кокиног Брода и нашле се на територији која је била под италијанском окупацијом. Италијански командант гарнизона у Новој Вароши добио је обавештење да се његовом гарнизону приближава огромна војска. Не покушавајући ни да провери ову вест, журно је повукао јединице из Нове Вароши у Бистрицу, где је имао утврђен логор, организован за кружну одбрану. У Новој Вароши остале су знатне количине брашна, уља, макарона, шећера, конзерви и других прехранбених артикала. Италијани су оставили и неколико вагона вина и доста вермута. Ово је добро дошло за исхрану изгладнелих бораца, а посебно за интензивнију негу рањеника и болесника. Немци су дошли до Увца. На територију свог верног савезника нису прелазили. Вратили су се у Ужице, а на Увцу оставили недићевце и одред вишеградских четника.

Кад је са батаљоном дошао у село Радоину, Душан Дугалић је смењен са дужности команданта батаљона и изведен пред војни суд коме је председавао Александар Ранковић. Оптужен је због само-

воље, рушења угледа народног борца, недисциплине и омаловажавања претпостављених. Било је ту довољно материјала и за скидање главе. Неки песимисти су предвиђали и такву могућност, али до тога ипак није дошло. Узете су у обзир његове велике заслуге као команданта батаљона, а на суду се држао веома коректно. Прослављени командант батаљона из Шумадије деградиран је и упућен за борца у десетину која је чувала један прелаз на Увцу.

Тако је првих дана децембра 1941. створена нова слободна територија која је обухватала златарски срез са седиштем у Новој Вароши. Италијани су на овом простору задржали само утврђени логор у селу Бистрици у коме су имали један батаљон. Партизанске јединице које су напустиле Србију задржале су се на овом простору десетак дана. У јединицама је спровођен интензиван идеолошко-политички рад. Предузете су опсежне мере да се учврсти дисциплина која је за време марша била знатно попустила. Борбена дејства су ограничена на контролу прелаза преко реке Увца која у то време није била газна, а повремено су упућиване патроле према селу Рутосама и Прибојској Бањи где су се налазили четници.

Тих дана је Иво Лола Рибар у својству члана Врховног штаба и члана ЦК КПЈ обишао неке јединице да би добио увид у њихово опште стање и борбене квалитете. То је био, заправо, први конкретан корак ка реализацији плана за формирање Прве пролетерске бригаде. Лолин извештај је послужио Врховном штабу као основа за избор јединица које би ушле у ову прву бригаду Народноослободилачке војске. Та јединица је, без обзира на бројно стање и наоружање, била намењена за извршење задатака од оперативно-стратегијског значаја.

За време посете Првом шумадијском одреду „Милан Благојевић” Лола је констатовао да је од чланова штаба одреда присутан само Милан Илић, командант, и две чете. Прва чета (командир Вељко Томић, резервни потпоручник) имала је на лицу места 62 борца од којих су 17 били из Поморавског одреда, накнадно прикупљени. Друга чета (командир Станко Џангалашевић) имала је на лицу места 54 борца. О Трећој чети Лола не говори, већ само ставља знак питања. Фактички је одред тада имао само свој Први батаљон са око 150 људи, рачунајући и борце прикључене из Поморавског одреда које и Лола помиње.¹⁶⁵ Преостали борци из 2. батаљона и 7. чете 3. батаљона укључени су у Први батаљон 30. новембра, када је напуштен Рудник. Вељко Томић, у својству команданта места у Руднику, био је за-

¹⁶⁵ Лола у свом извештају (Зборник докумената, том I, документ бр. 52) наводи имена и неких других руководилаца. Заменик командира 1. чете Јован Васиљевић, активни морнарички потпоручник, комесар чете Којица Букић, учитељ из Младеновца, заменик комесара Сима Бенвенисти, студент из Београда. Заменик командира 2. чете Бошко Поповић, трговачки помоћник из Госпођинаца (Срем), политички комесар Дача Станковић, радник из Крагујевца, до тада комесар 1. батаљона, заменик комесара Миодраг Тошић, радник, стар 44 године, члан КПЈ од јуна 1941.

Међутим, Џангалашевић никада није био командир. Он је могао да буде само комесар 2. чете и да у одсуству командира руководи четом. На дан формирања Прве пролетерске бригаде командир ове чете био је Божидар Радивојевић. После боја у Белановици престала је да постоји 1. чета 1. батаљона. Уместо ње формиран је један самостални вод јачине око 15 бораца. За време рудничке операције тај вод је извршавао самосталне задатке.

дужен да прикупља борце који су побегли из Горњег Милановца, или су их четници пустили, односно који су побегли за време марша до Брајића. Штаб одреда је намеравао да поново обнови 2. батаљон, па је Томић фигурирао као привремени командант тог батаљона. Али, како је број ових бораца био мали, они су прикључени Првом батаљону. По преласку Увца батаљон је имао од наоружања пушку за сваког борца, пет пушкомитраљеза, један аутомат, 45 ручних бомби, по 50 метака на пушку и пет оквира за сваки пушкомитраљез.

Крагујевачки одред, којим је руководио политички комесар одреда Мијалко Тодоровић, према Лолиној евиденцији, имао је на лицу места 118 људи распоређених у две чете 1. батаљона. Од наоружања су имали, поред пушака, два лака митраљеза са по 1000 метака, три пушкомитраљеза са по седам оквира и 200 ручних бомби. Резерве муниције за пушке износиле су 80 метака на пушку. Крагујевчани су имали и неколико тромблонских пушака и већи број тромблонских мина, а такође и противтенковских бомби. Лола није евидентирао пиштоље којих је било у већем броју, а неке старешине нису теле да пријаве аутомате. Трећа чета Првог крагујевачког батаљона, која је 29. новембра имала 75 људи, није одступила са главном колоном, већ се одвојила од батаљона и са командантом одреда Рајом Недељковићем отишла према Гучи и Ивањици, тако да је сматрана изгубљеном. Други батаљон овог одреда је комплетан остао у селу Љуљацима (на правцу Крагујевац — Горњи Милановац). Из 3. батаљона у Санџак је стигло свега 18 бораца из Прве чете, заједно са командантом батаљона Момчилом Станојловићем, ваздухопловним поручником из Крагујевца. Део овог батаљона отишао је са Рајом Недељковићем. Одмах по доласку у Нову Варош, штаб Крагујевачког одреда је одлучио да реорганизује одред и формира три чете. Очекивао се долазак Раје Недељковића и он је и даље остао командант, а за политичког комесара одређен је Драган Дракче Павловић, из Београда, члан КПЈ од 1935. године. За заменика команданта постављен је Воја Радић, радник из Крагујевца, а за заменика комесара Сава Радојчић, радник из Крагујевца, члан Партије од 1939. године.¹⁶⁶

Штаб Космајског одреда сачињавали су: политички комесар Ђока Јарац, заменик команданта Душан Угреновић, активни наредник, у одреду од половине октобра, кандидат за члана КПЈ; заменик комесара Ђура Гајић, металац из Београда, члан Партије од половине 1939. године.

Одред је имао 121 борца. Поред пушака, имали су 12 пушкомитраљеза са по 100 метака и 50 ручних бомби. По доласку у Санџак извршена је реорганизација и формиране су две чете — Прва (командир Блажа Николић, комесар Сава Стефановић), Друга (командир Милан Лазаревић, комесар Смајо Буферовић). Космајци су пренели и минобацач, али је био неисправан.

¹⁶⁶ Лола наводи имена старешина четних команди. Командир 1. чете Милован Ивковић, радник, стар 36 година, члан Партије од пре четири месеца, комесар Димитрије Јанковић, интелектуалац, стар 22 године, члан Партије од пре два и по месеца. Командир 2. чете Момчило Станојловић, пређашњи командант 3. батаљона, а комесар Радован Мићовић, металац, члан КПЈ од пре седам месеци.

Други (београдски) батаљон, који се у новембру борио заједно са Космајским одредом, имао је на лицу места 142 борца са 11 пушкомизраљеза и по 400 метака на пушкомизраљез. Командант батаљона био је Миладин Ивановић, учитељ, заменик команданта Добривоје Цветковић, сел*ак из Дражевца, члан Партије од новембра 1940. године. Политички комесар батаљона био је одсутан, а заменик политичког комесара био је Миладин Петровић, студент из Конатице, члан Партије од септембра 1940. године. Командир 1. чете био је Павле Илић, инжењеријски капетан, а политички комесар Миша Штеох, студент из Бачке, члан Партије од 1936. године. Командир 2. чете био је Душан Шајатовић, железнички чиновник, кандидат за члана КПЈ, а политички комесар Михаило Швабић, радник, члан КПЈ од 1938. године. Командир 3. чете био је Сениша Николајевић, интендантски поручник из Београда, а политички комесар Добривоје Пешић, радник из Пећана код Београда, члан КПЈ од 1940. године. Овај батаљон је имао 70 ручних бомби и неколико аутомата који нису регистровани. Вера Цветинчанин је дала доста слабу оцену моралног стања батаљона. Последњих дана дезертирало је једанаест бораца. Овом батаљону се касније прикључило још 45 бораца из 1. батаљона Посавског одреда које су довели, политички комесар батаљона и командир једне чете. Они су имали један пушкомизраљез са 350 метака, две тромблонске пушке, 40 тромблонских мина и 40 ручних бомби. Ово људство је узело учешћа у борби на Кадтвачи, а касније се придружило групи коју је предводио Слободан Пенезић Крцун и с њом дошло у рејон Нове Вароши.

Из Другог шумадијског одреда Лола је регистровао присуство само Рачанске чете која има 63 бораца (три другарице) наоружана, поред пушака, са четири пушкомизраљеза и 45 ручних бомби. Командир чете био је Душан Илић, пешадијски наредник, а политички комесар Драгослав Ђорђевић, радник. Морално стање чете оцењено је као „доста слабо“.

Чачански одред, према Лолиној евиденцији, био је заступљен са: 5. л>убићком четом јачине 65 бораца и старешина (на Руднику имала 120) са три пушкомизраљеза по 500 метака; командир чете био је Рајко Танасковић, активни потпоручник, а политички комесар Срећко Милошевић; 1. четом Таковског батаљона јачине 42 борца и старешине са једним пушкомизраљезом и 280 метака; командир чете био Момир Тешић, активни морнарички наредник из Доње Врбаве, а политички комесар Радован Ђрковић, студент из Горшег Милановца; 2. четом Таковског батаљона јачине 37 људи са једним авионским митраљезом; командир чете био је Тадија Андрић, активни поднаредник, а политички комесар Исаило Тодоровић, сељак, члан Партије од августа 1940. године. Били су присутни и командант Таковског батаљона Предраг Јефтић и политички комесар Драгослав Мутаповић.

Лола Рибар је регистровао присуство две ужичке чете (Златиборске и 3. ужичке) са 113 људи укупно и пет пушкомизраљеза. Од Поморавског одреда забележено је присуство само 18 бораца који су укључени у 1. чету Првог шумадијског одреда.

Лола је том приликом одржао краће саветовање са старешинама ранга батаљона и вишим. Извршена је анализа борбених дејстава у

новембру и повлачења из Србије. Изречено је доста критике на рачун појединих старешина. Неки су износили мишљење, међу којима се истицао Милан Илић Чича, да је учињена грешка што је напуштена Шумадија. Критиковани су они који су инсистирали на повлачењу. Неки, као Космајци, на пример, изражавали су жељу и спремност да се одмах врате на свој терен. Било је доста говора о дисциплини и лошем понашању за Ереме марша. Закључено је да се у оквиру чета организују састанци на којима би се извршила критика и самокритика и дала оцена сваком борцу и старешини. Ти састанци били су врло бучни, а неки су се завршавали закључцима да појединце треба искључити из колектива као непожељне. Пре тога одржани су састанци чланова Партије и СКОЈ-а са истом тачком дневног реда.

Забелешка коју је Иво Лола Рибар сачинио о јединицама приспелих из Србије, претежно из Шумадије, првих дана децембра 1941. године, даје општу слику њиховог стања. Међутим, у то време су непрестано пристизале нове јединице, групе и појединци који се нису повлачили са главном колоном. Њихов број није био мали. Поред групе коју је довео Раја Недељковић, накнадно су стигле Орашка и Моравска чета Другог шумадијског одреда, затим још четири чете Ужичког и две чете Краљевачког одреда. Један број бораца био је упућен у Нову Варош ради обављања разних задатака. Њихов број није регистрован, а нису регистровани борци који су се тада налазили у болници.

Половином децембра 1. батаљон Првог шумадијског одреда добио је задатак да у саставу групе батаљона узме учешћа у чишћењу Пештерске врсоравни од четника и муслиманске милиције којом је командовао Хасан Звиздић. Тај богати трговац из Сјенице већ је био обукао своје људе у немачке униформе, задржао је само фесове, а четници су свим силама настојали да се додворе Немцима и да поделе власт са муслиманском милицијом. Народноослободилачки покрет на Пештеру био је неразвијен, па је Главни штаб НОПО Србије дошао на идеју да у тај крај упути неколико батаљона да би заузели Сјеницу, Лопиже, Аљиновић и нека друга мања места, и тако демонстрирали снагу Народноослободилачке војске и дали подстрек за развој НОП-а у том крају. Није се рачунало са јачим отпором четника и муслиманске милиције. Време је било врло хладно, чак и до минус 20°C, снег дубок, а одећа и обућа партизана у веома лошем стању.

Први батаљон је кренуо из села Радоине једног поподнева са прорачуном да у току ноћи стигне у село Аљиновић и нападне четнике. Борци су се пробијали кроз беспуће газећи дубок снег. Савладана је планина Јадовник и после пола ноћи батаљон је стигао пред село Аљиновић које је спавало дубоким сном. Четници нису имали страже, чак се ни пси нису чули. Код првих кућа добијене су информације о броју и распореду четника. Било их је тридесетак наоружаних пушкама, а спавали су код својих кућа. Похватани су и прикупљени на једном месту. Отпор је дао само четовођа — некакав жандарм. Он је рањен. Правдао се да је пуцао мислећи да га напада муслиманска милиција. Рањен је био и један борац батаљона. Четници су се чудили како су партизани успели да из Шумадије стигну на Пештер по оваквом снегу. Њима су говорили да су партизани у Србији унишteni и да су у Санцак пребегле само неке груптице.

ШУМАДИНЦИ У ПРВОЈ ПРОЛЕТЕРСКОЈ

Батаљон је остао у Аљиновићу само један дан, а онда је стигло наређење да се одмах врати у Нову Варош. И поред тога што је претходна оцена његовог морално-политичког стања и дисциплине била неповољна, одлучено је да уђе у састав Прве пролетерске народноослободилачке ударне бригаде као њен пети батаљон.¹⁶⁷ При повратку, приликом прелаза преко узаног и климавог брвна које је уз то још било залеђено, упао је у Увац Београђанин Роберт Лазаревић. Био је дебео, постарији човек, а лоше је и видео. Ради његовог спасавања у хладну реку је загазило још неколико бораца. До Нове Вароши на њима се све следило. Добили су високе температуре, а неки и упалу плућа, па уместо да ступе у бригаду, нашли су се у болници. У Новој Вароши Чича Илић је детаљно прегледао одећу и наоружање сваког борца. Организовао је шишање, бријање, парење одела и крпљење. Средства су била оскудна, али се ипак нешто постигло. Борци су деловали уредно и свечаније.

У Новој Вароши је одређено који ће борци моћи да ступе у Прву пролетерску бригаду. Ова акција је оставила веома лош утисак. На састанцима комуниста и скојеваца, који су претходно одржани да би ова акција била објашњена, речено је да ће у Прву бригаду народноослободилачке војске да уђу само најбољи борци; политички свесни, храбри, дисциплиновани, способни да поднесу највеће напоре. Мало је било оних који су се борили пет месеци и подносили највеће напоре да нису били вољни да се и дале боре. Али, неки од тих бораца били су физички ослабили. Било је младих, још непунолетних, који су тешко поднели дуги марш из Шумадије до Санџака, а још су и гладовали. Почело је одабирање. Одвојени су они који су оцењени као недисциплиновани „да не би рушили углед припадника пролетерске бригаде“, затим су издвојени боље и изнемогли, а на крају је мањи број оквалификован као „паникери и кукавице.“ Та квалификација највише их је погодила. Бунили су се, износили своје заслуге и подвиге у борби. Сведоци су потврђивали неке њихове јуначке подвиге. Али онај ко им је дао такву квалификацију имао је своје аргументе. Узео је у обзир моменте када су стварно испољавали извесне слабости.

Паралелно са овом селекцијом реорганизоване су све јединице које су пристигле из Србије. Реорганизацијом су руководили у име Врховног штаба Александар Ранковић и Иво Лола Рибар. Прво је формиран Српско-санџачки штаб за оперативно руковођење борбеним дејствима на овом простору, а за команданта је одређен Петар Стамболић. Штабови одреда су укинута, а формирано је девет штабова батаљона који су обједињавали команду над 3 до 4 чете. За улазак у Прву пролетерску бригаду предвиђени су Крагујевачки батаљон (командант Раја Недељковић) и Шумадијски батаљон (командант Ми-

¹⁶⁷ Напад на Сјеницу извеле су касније јединице Чачанског и Ужичког одреда, Београдски батаљон, као и једна санџачка јединица. Подаци о непријатељу, његовој јачини, наоружању, распореду и намерама, били су слаби и противречни. Напад је изведен под паролем „Живело братство и јединство Срба и Муслимана“. Лукави Хасан Звиздић допустио је да партизани уђу у Сјеницу, онда их је напао са свих страна. Неуспех у овој лоше припремљеној акцији плаћен је стотином партизанских живота.

лан Илић Чича). Касније је одлучено да и Београдски батаљон уђе у састав Прве пролетерске бригаде поред Краљевачког батаљона и два батаљона црногорских партизана. Борци бившег Дугалићевог батаљона груписани су у две чете; трећа чета је формирана од бораца из Ужичког одреда. Тако су у Прву пролетерску бригаду ушла четири батаљона из Србије (од којих три из Шумадије) са око 900 бораца. Од чета Другог шумадијског одреда (Рачанска, Орашка и Моравска) формиран је батаљон који је остао самосталан и добио је такође име Шумадијски. У његов састав је ушао и мањи број бораца из Поморавског одреда. Од чета бившег Чачанског одреда формиран је један (Чачански) батаљон, а од Ужичког одреда два батаљона. Од Космајског одреда формиран је такође један батаљон. Ова групација од пет батаљона, са око 1000 бораца, остала је на слободној територији код Нове Вароши. Штабови батаљона су, сваки за себе, били непосредно потчињени команданту Српско-санџачког штаба — Петру Стамболићу.

Батаљони који су били одређени за улазак у Прву пролетерску бригаду напустили су Нову Варош 16. децембра и кренули преко Прибојске Бање у правцу Рудог. Са ова три батаљона (Крагујевачки, Шумадијски и Краљевачки) кретао се и Врховни штаб. Тих дана су Црногорци успели да протерају четнике из ове варошице, па је Врховни штаб одредио Рудо као место прикупљања свих батаљона предвиђених за улазак у бригаду и званично проглашење формирања прве јединице ове класификације.

До Рудог марш је трајао три дана. У Прибојској Бањи, која је тада била упориште четника, колона се задржала дан и ноћ. У Прибоју се налазио јак италијански гарнизон, а у околини четнички одред којим је командовао некакав поп. Италијани су завели строгу приправност и преко целе ноћи пуцали из свих врста наоружања. Четници су се повукли уз сам гарнизон и повремено упућивали патроле које су са велике даљине испљавале по неколико метака у правцу кућа у којима су се налазили батаљони. А батаљони су упућивали патроле које су ноћу долазиле у непосредну близину Прибоја.

У Рудом, без обзира на скромне могућности, батаљони су се удобно сместили. До 22. децембра јединице су се одмарале и припремале за свечаност. Тог дана, на малом тргу у центру варошице постројило се пет батаљона, три из Србије са око 600 бораца и два из Црне Горе са око 300 бораца. Београдски батаљон тада се налазио код Сјенице.

Пред стројем је говорио Врховни командант о значају формирања бригаде, а затим је Филип Кљајић Фића прочитао наредбу Централног комитета КПЈ и Врховног штаба о формирању Прве пролетерске народноослободилачке ударне бригаде. Овом наредбом, која је датирана 21. децембра, регулисано је које јединице улазе у састав бригаде, одређен део руководства бригаде и прецизиран изглед бригадне заставе. Тако је око 400 бораца Шумадије (не рачунајући Краљевачки батаљон) ушло у састав прве здружене јединице Народноослободилачке војске Југославије. Нешто касније у бригаду је ушао и Београдски батаљон.

Непријатељ није мировао. Истога дана када је бригада формирана, три мешовите италијанско-четничке колоне кренуле су на Рудо:

од Прибоја, Вишеграда и Бијелог Брда. Развила се жестока борба која је трајала цео дан и ноћ. У зору 23. децембра, по ветру и вејавици, Крагујевачки и Краљевачки баталон нанели су непријатељу код села Гаочића тешке губитке. Две непријатељске колоне су разбијене, а трећа окружена и уништена. Заробљено је 111 Италијана од којих су осморица били официри и подофицири. Плен је био такође велики: 75 пушака, три тешка митралеза, два минобацача 81 мм са 120 мина, девет пушкомитралеза, 11 500 пушчаних и митраљеских метака, три минобацача 40 мм са 90 мина, 600 ручних бомби, две радио-станице и знатне количине санитеског материјала.¹⁸⁸ Почетак борбеног пута бригаде био је одличан.

После борбе код Рудог бригада је кренула на свој први марш правцем Рудо — Међеђа — Рогатица — Романија. У то време у источној Босни, а нарочито на простору око Романије, настало је велико превирање у редовима устаничке војске. Официри мајори Јездимир Дангић и Бошко Тодоровић, који су се тада још налазили у редовима устаника, ширили су антикомунистичку пропаганду и разне неистине о партизанима и њиховој политици. Истовремено су хвалили четнички покрет Драже Михаиловића. Тада су устаничке снаге држале у својим рукама Рогатицу, Хан-Пијесак и низ других места у којима су се налазиле мешовите команде места. Постојала је и некаква Босанска четничка управа. Четници тада још нису отворено нападали веће партизанске јединице, али су развијали интензивну подривачку делатност, па су читаве чете и батаљони партизана прелазили на њихову страну. Четници су распиривали мржњу према муслиманском становништву и почели су да пљачкају и убијају. На просторима где су се налазиле њихове јединице завладао је страховити терор. Поједине четничке вође, међу којима се истицао неки Каменко, крстариле су око Вишеграда и долином Дрине, хватали партизана који су из Србије прелазили у Босну, разоружавали их и предавали Немцима. Код Вишеграда је Каменко ухватио доктора Левија са супругом и још неколико другарица и предао их Немцима у Ужице. Исто тако је поступио са мањом групом бораца Прве пролетерске бригаде који су код Рогатице отпуштени на основу оцене да због физичке исцрпљености нису у стању да остану у бригади, коју чекају тешки задаци. То су махом били малолетници, али било је међу њима одличних бораца, пушкомитралезаца, па чак и један шеснаестогодишњи командир вода. Без оружја неколико дана су лутали с намером да пређу у Србију, а онда су пали у руке четницима.

Мајор Дангић је шуровао и са Недићем, одлазио у Београд и залагао се за долазак недићеваца у источну Босну.¹⁶⁹

Немци су још крајем децембра 1941. године испланирали операцију „чишћења“ источне Босне од партизана. Поред њихових снага у овој операцији узели су учешћа недићевци и усташе. Пошто је источна Босна била тада територија марионетске Независне Државе Хрватске, Недић је првих дана јануара 1942. упутио у Загреб своју делегацију на преговоре око услова сарадње у овој операцији. Недић

^{1,8} Тито, *Војна дела*, том I, стр. 123.

Краљ и избегличка влада тада су већ били лишени чина Недића и све официре у његовим формацијама, али то није сметало Дангићу да сарађује са онима који су и званично били оквалификовани као издајници.

је, заправо, захтевао од Павелића да се неколико срезова источне Босне припоје Србији. Немци су благонаклоно гледали на ову ујдурму својих вазала, рачунајући да ће и овим путем моћи да ослабе устанак у овом делу Босне.

Прва пролетерска бригада стигла је на Романију у време највеће кризе у устаничким редовима. Њеном доласку обрадовало се у првом реду муслиманско становништво коме је претило уништење, а такође и део српског становништва, коме је претила опасност од усташа, а четници су били почели да тероришу и Србе. Радовали су се и сви они борци који су чврсто стајали на линији политике Комунистичке партије. Четници су се уплашили бригаде. Са својих 1 000 људи и мноштвом аутоматског оружја деловала је на њих застрашујуће. Престало је осипање партизанских јединица, а неке јединице, које су биле прешле на страну четника, вратиле су се под команду партизанских штабова.

После рашчишћавања ситуације на Романији, Врховни штаб који се налазио са бригадом донео је одлуку да са целом бригадом изврши продор према Варешу и Зеници. Циљ ових дејстава био је да се окупатор спречи да и даље експлоатише овај рударски басен и да се постигне масовније ступање рудара у редове Народноослободилачке војске. Планирано је и ослобађање Вареша.

Према Варешу су упућени 3. крагујевачки и 1. црногорски баталон. Пети шумадијски батаљон је још из Рудог кренуо на самосталан задатак. Двадесет трећег децембра нашао се на планини Шаргану. Ту га је поетио Врховни командант и извршио смотру. Следећег дана батаљон се сукобио у селу Горњим Цикотама са колоном Италијана. У краткотрајној борби, коју је посматрао и Врховни командант, Италијани су разбијени. Батаљон је стигао у Рогатицу 26. децембра. Атмосфера у овом источнобосанском градићу Шумадинцима је изгледала чудна: две команде места, две заставе, официри четнички у униформама, са еполетама и кокардама — опште шаренило. После искуства са четницима у Србији, ово стање је деловало као оперета. Батаљон се задржао у Рогатици краће време, а онда је командант Илић добио задатак да изврши марш правцем: Рогатица — Подроманија — Хан-Пијесак — Олово — Средње — Околина Вареша. Али, када је батаљон доспео у Подроманију, ситуација се изменила. Немци су вршили снажан притисак од Сарајева, па је команданту батаљона било наређено да упути једну чету на Црвене стијене ради ојачања одбране на овом правцу, а остале две чете су задржане у Подроманији као оперативна резерва. На Црвене стијене упућена је Ужичка чета.

Операција комбинованих снага непријатеља отпочела је 15. јануара, и то са четири правца: од Сарајева према Палама и дуж вишеградске пруге и правцем Сарајево — Хан-Пијесак — Рогатица; из Србије преко Зворника и Власенице према Хан-Пијеску; из Вишеграда према Рогатици и од Вареша према Олову. Четничка команда за источну Босну издала је наређење својим јединицама да не пуцају на Немце. Тако су се све снаге непријатеља сручиле на Прву пролетерску бригаду и Романијски партизански одред. Батаљони бригаде борили су се на свим основним правцима. Врховни штаб се тада

налазио код Вареша. Врховни командант је прозreo намере непријатеља, па је одлучио да одустане од раније замишљеног плана и да напусти ову територију. У пратњи Београдског и Кралевачког батаљона и Ужичке чете, убрзаним маршем отишао је на Јахорину.

Шумадијски батаљон се бранио на правцу Власеница — Хан-Пијесак и то на положајима Плоче, јужно од Власенице, који су били погодни за одбрану. Плоче су плато од кога се земљиште спушта строго према Власеници, а правцем Плоче — Власеница води комуникација и то са веома оштрим и опасним кривинама. Лево се бранила самостална Посавска чета којом је командовао Момчило Вукосављевић, а на крајњем левом крилу Бирчански партизански одред. Одбрана рејона око комуникације, који је био најосетљивији, поверена је 2. чети 5. шумадијског батаљона, чији је командир био Божидар Радивојевић, обућарски радник и стари члан Партије, рођен 1908. године. Политички комесар чете био је Станко Џангалашевић, четири године млађи, такође стари револуционар, студент права, кога је краљевска власт неколико година држала у митровачкој тамници као човека опасног по државни поредак. Заменик командира био је Марко Мовић, поручник бивше војске.

Заправо, планом Главног штаба за Босну и Херцеговину било је предвиђено да правац Власеница — Хан-Пијесак брани Деветачки четнички батаљон. Међутим, када су чули за покрет немачких колона, четници су се негде изгубили и напустили Хан-Пијесак где им је била команда. У таквој ситуацији штаб Прве пролетерске бригаде био је принуђен да прегрупише своје снаге и да на овај правац упути Шумадијски батаљон, а затим и самосталну Посавску чету која је тлх дана стигла у Рогатицу, са Кочом Поповићем. Шумадинци су посели положај Плоче ујутро 15. јануара и то на тај начин што су се на положајима смењивале десетине из сваке чете, а остало људство било је размештено по кућама. Немци су од 16. до 19. јануара покушали неколико пута да изврше продор комуникацијом Власеница — Хан-Пијесак користећи моторизацију и оклопну технику. Али, узану комуникацију са многим серпентинама и великим успонима било је лако запречавати и бранити. Упоредо са нападима у захвату комуникације, Немци су вршили интензивно извиђање. У овоме су им велику помоћ пружали четници. Они су се детаљно упознали са распоредом Шумадијског батаљона и Посавске чете.

У зору 19. јануара Немци су применили нов вид маневра који раније нису практиковали. Пре него што су кренули у напад главним снагама у захвату комуникације, упутили су две колоне скијаша опремљених маскирним огртачима које су обухватиле Плоче са истока и запада. Скијаши су изненадили 2. чету Шумадијског батаљона и Посавску чету. Друга шумадијска чета имала је на положају десетину којом је командовао Брана Марковић. У овој десетини налазио се чувени пушкомитраљецац из Шумадије Богосав Лазаревић Кореја и његов помоћник Милан Видојевић Корчагин из села Трудеља, такође познати борац и скојевац из Првог шумадијског одреда. Куће у којима је била распоређена 2. чета налазиле су се на једном узвишењу тешко приступачном и скијашима, па је немачка колона прошла између кућа и Марковићеве десетине која се нашла одсечена од главнине чете. Тако се ова десетина нашла у безизлазном положају.

Испред њих су биле литице, а позади Немци. Свуд около дубок снег. Али упркос свему, ових десет бораца Шумадије херојски су се борили неколико часова. Очекивали су помоћ своје чете, али нико није био у стању да им је пружи. Нападати колону скијаша вишеструко бројнију и опремљенију и то п дубоком снегу, било је немогуће, поготово што је одмах уследио и напад немачких главних снага с фронта. Десетина је ускоро нестало муниције. Са последњих неколико метака и бомбама кренули су Немцима у сусрет са намером да се пробију. Кореја је последњи рафал сручио на Немце стојећи, а онда пао, покошен митралезом. Његов помоћник једновремено је бацио на немачки стрељачки строј две бомбе, али је снег знатно умањио њихов ефекат. Успео је да учини неколико корака и пао. Остао је заувек на обронцима Романије — далеко од своје Букуље. Десетар Марковић и три његова друга бацили су на Немце последње бомбе, а онда су се отиснули низ литице према Власеници — у сусрет немачким главним снагама. Овај подухват је пружао мале шансе да се избегне смрт. Преживео је само десетар Бранислав Брана Марковић, али није се вратио у свој батаљон. Прикључио се партизанима источне Босне.¹⁷⁰ На Плочама су заувек остали његови другови — далеко од свог родног краја.

Немачка десна колона кретала се спорије и није успела да изненади Посавску чету. Када је почела борба на положају 2. чете Шумадијског батаљона, Посавци су успели да правовремено поседну положај и дочекају Немце организованом ватром. Командир чете Момчило Вукосављевић образовао је бомбашку групу од пет бораца за борбу против тенкова који су нападали комуникацијом. Бомбаши су организовали заседу, па су обарањем камења зарушили пут и истовремено бацали бомбе. Немачка колона је била заустављена, али су скијаши успели да се пробију и нападну бомбашку групу с леђа и присиле је на повлачење. У овој борби погинуо је заменик командира Посавске чете Жаја.

Командант 5. Шумадијског батаљона Милан Илић Чича успео је да прикупи чете испред Хан-Пијеска, организује одбрану и заустави немачко надирање од Власенице. Деветнаестог јануара Немци су успели да се пробију од Сарајева до Соколца. Претила је непосредна опасност од расецања слободне територије линијом Подроманија — Соколац — Хан-Пијесак. Снаге Прве пролетерске бригаде биле су раздвојене. Југоисточно од ове линије нашли су се 6. београдски батаљон, 4. краљевачки батаљон и Ужичка чета из 5. шумадијског батаљона.

Штаб Прве пролетерске бригаде са представницима Главног штаба за Босну и Херцеговину, са Славишом Вајнером, на челу, оценио је новонасталу ситуацију и закључио да је у овом делу источне Босне ојачало четништво, да су немачке снаге јаке и да не постоје повољни услови за даљи опстанак крупних партизанских јединица.¹⁷¹ На ос-

¹⁷⁰ Марковић је рођен недалеко од Белановице. Био је неустрашив борац и вешт руководилац. У годинама пред други светски рат био је познат као неустрашив. Често се сукобљавао са жандармима.

¹⁷¹ Славиша Вајнер. Чича романијски, архитекта, рођен 1903. у Новом Винодолу. члан КПЈ од 1940. године. организатор устанка на Романији и командант Романијског партизанског одреда.

нову оваквих закључака уследила је одлука о напуштању источне Босне. Штаб Прве пролетерске бригаде наредио је Београдском и Краљевачком батаљону и Ужичкој чети да изврше марш у правцу Фоче, што је учињено на захтев Врховног штаба кога је требало обезбедити на његовом путу за Фочу. Планирано је да главнина бригаде (1. и 2. црногорски, Крагујевачки и Шумадијски батаљон) са којом се кретао и штаб бригаде, са просторије Хан-Пијесак — Олово — Кладањ, изврши марш на просторију Трново — Калиновик — Фоча. Овој групацији придружио се и Романијски одред. Реорганизован је и 5. шумадијски батаљон, у његов састав је укључена самостална Посавска чета и вод Словенаца у коме су била 22 борца — све што је остало од чете „Иван Цанкар“ формиране код Ужица у октобру 1941. године.

Пеги шумадијски батаљон је напустио Хан-Пијесак 20. јануара и кренуо преко Берковине у Пјеновац где је према плану марша било предвиђено преноћиште.

Двадесет првог јануара 1942. године у Пјеновцу су освануле две чете Шумадинаца, Посавска чета, Словеначки вод и остаци Романијског партизанског одреда — око 50 људи са Чичом Романијским на челу. У Пјеновцу су заноћили и делови Бирчанског партизанског одреда са Цвијетином Мијатовићем, политичким комесаром одреда на челу, али су у зору наставили марш. Освануо је хладан дан са снежним вејавицом која је убрзо престала. Чича Романијски приредио је пролетерима обилан доручак од младе прасетине. У раним часовима пронела се вест да су Немци кренули од Хан-Пијеска пругом у правцу Берковине удаљене пет километара од Пјеновца. Ово је унело немир међу борце и старешине. Шумадинци и Посавци су осматрали околину Пјеновца која ништа добро није обећавала. Висока брда са стрмим падињама била су завејана снегом који је достигао дебљину и до два метра. Узану долину пресецао је кањонска река и железничка пруга која је кривудала кроз кањон и којом је једино било могуће кретање. Милан Илић Чича сматрао је да Пјеновац треба напустити што пре. Али се Славиши Вајнеру, који је командовао свим јединицама које су се овога јутра нашле у Пјеновцу, није журило. Наредио је да се очисти пруга до Олова и обезбеди пролазак санки са два топа 75 милиметра који су се налазили у Пјеновцу, али оштећени. Четници су им били скинули затвараче. Према Берковини је упућено јаче обезбеђење које се састојало од по једне десетине из 2. чете шумадијског батаљона и Романијског одреда и једне патроле Словеначког вода. Један вод 2. шумадијске чете одређен је да са партизанима Романијског одреда утовари топове у вагоне. Око 10 часова, нервозни борци су сами почели да се постројавају у колону за марш. Тада је стигао Бранко Татомировић, борац Шумадијског батаљона из обезбеђења, и саопштио да су Немци стигли у Берковину, да је патрола претходница упала у немачку заседу и претрпела губитке. Обезбеђење је пружио отпор, али су Немци успели да га потисну. Немци су наетупали у три колоне. У саставу главнине, која се кретала пругом налазила се артиљерија са минобацачима, па чак и вод коњице. Лево и десно од пруге наступале су две колоне скијаша који су били наоружани тешким аутоматима (оквир 50 метака), а имали су и беле маскарне огртаче. То је био последњи моменат да се избегне

катастрофа, али Чича Романијски опет није журио. Говорио је Чичи Илићу да је Берковина далеко, више километара, а да „Немци не лете“. Чича Илић је на своју руку наредио да Прва чета, која је била одређена у претходницу, крене. За њом је кренула Посавска чета. Словеначки вод је такође био образовао колону. Друга чета и Романијски одред и даље су се налазили код железничке станице петљајући се са топовима. Чича Романијски се налазио у згради железничке станице и водио телефонски разговор, а Милан Илић је стајао пред зградом. Такво стање је било у Пјеновцу када су се Немци појавили и изненада отворили веома снажну ватру из неколико десетина пушкомигала и аутомата. Скијаша су већ били наткрили простор око станице и образовали „ватрени цак“ који је убиствен и на далеко погоднијем земљишту. Густа ватра аутоматског оружја долазила је са свих страна. Људство које се нашло око железничке станице није имало никакве услове за отпор — као да је било изведено на стрељање, оружје није могло да помогне. Једини заклони су били гомиле очишћеног снега, али само као илузија. Борци су се инстинктивно заклањали иза њих и гинули. Славиша Вајнер је искочио из станичне зграде и са Миланом Илићем јурнуо преко моста на Пиштавици. Покошени су митраљеским рафалима. Неки борци су скакали у студену реку покушавајући да нађу спас и тако гинули. За свега десетак минута на снегу око железничке станице у Пјеновцу покошена је готово цела 2. чета Шумадијског батаљона и главнина Романијског одреда.

Прва чета со извучила пругом, трчећи. Њени митраљесци Раца Терзић и Младеновчанин Мића Радосављевић Тузла, успели су да се организовано супротставе да пружи Немцима жесток отпор и онемогуће их да униште главнину колоне. Трка кањоном Пиштавице, односно пругом Пјеновац — Олово, трајала је све до села Невачке — читавих пет километара. Пушкомигала су у почетку успешно штитили одступницу. Али, Раца Терзић је био тешко рањен. Болничарка 1. чете Јулка Јуца Ћатић, седамнаестогодишња гимназијалка из Страгара, покушала је да га извуче и погинули су заједно.¹⁷² На Тузлу се сручио снег са дрвета и затрпао га. Једва се извукао, али више није

¹⁷² У овој борби су погинули из 1. и 2. чете 5. шумадијског батаљона и Словеначког вода: Милан Илић Чича, рођен 1889. у Горњој Трешњевици; Драгослав Павловић Шиља, рођен 1908. у Београду; Раца Терзић, рођен 1914. у Цветојевцима код Лазареваца; Добривоје Јефтић, рођен 1919. у Заграђу код Рудника, матурант; Ранко Јовановић, рођен 1920. у Белановици; Миодраг Лукић, рођен 1920. у Труделу; Вукашин Марковић, рођен 1923. у Косјерићу; Драгић Пантовић, рођен 1921. у Страгарима; Павле Петровић, рођен 1923. у Неготину; Пстар Петровић, рођен 1913. у Даросави; Тимотије Спасојевић, рођен 1921. у Сребрници; Милан Видојевић, Корчагин, рођен 1923. у Труделу, општина Горњи Милановац — погинуо на Плочи; Константин Вулићевић, рођен 1920. у Пиносави код Београда; Божидар Радојевић, командир чете, рођен 1908. у Херцеговини; Ружа Бојовић, рођена 1918. у Крагујевцу. Јулка Ћатић, рођена 1925. у Страгарима; Милорад Ђорђевић, рођен 1917. у Крагујевцу; Бого Јере, рођен 1919. у Љубљани; Вацлав Здарек, рођен 1915. у Карловим Хродцима, Словенија; Винко Телбан, рођен 1919. у Шкофјој Локи; Мирко Тушак, рођен 1916. у Марибору; Ели Раш, рођен 1913. у Љубљани; Франц Соломон, рођен 1919. у Трбовљу; Емил Долиншек, рођен 1920. у Рушамма код Марибора; Алфред Хорвиц, рођен 1913. у Сарајеву; Ђуро Кука, рођен 1913. на Кордуну; Момир Мићовић, рођен 1922. у Рчини код Ужица.

био способан за борбу. Тек изнад села Невачке 1. чета је успела да заузме положај иза стабала дрвећа и заустави Немце. Недалеко од Невачке, прелазећи једну чистину, погинуо је комесар Шумадијског батаљона Драгослав Дракче Павловић. Шумадијски батаљон се прикупио у селу Кнежини, где су се наша и остала три батаљона бригаде. Из 1. и 2. чете није било 50 бораца, из Посавске чете 13, а из Словеначког вода 10 бораца.

Пали су борци прекаљени у многим борбама од Космаја Златибора, Јадовника до Романије. У току шестомесечне борбе за слободу они су упадали у многе окршаје и из њих излазили као победници, избегавајући замке лукавог и вештог непријатеља. Сада су пали у краткотрајној борби у којој нису могли да пруже отпор достојан себе. Били су покошени као на стратишту, као да нису имали оружје.

Тако се у педесет шестој години завршио живот Милана Илића Чиче, сељака револуционара — једног од најстаријих по стажу и годинама комунисте у Шумадији. Иза њега је остало више од 20 година револуционарног рада и осморо деце, од којих је већи број учествовао у борби за слободу.

Угаеио се живот Славише Вајнера — Чиче Романијског. Имао је свега 38 година и није био чича. Тако су звали овога сина сунчаног Винодола људи са Романије који су га волели као најрођенијег. Они су веровали да овога јунака метак не погађа. Песме су о њему певане. Његово тело Немци су вукли на саоницама по селима показујући га народу.

Дубоко потиштени због погибије свог команданта и многих друп^а ва с којима су у борбама превалили дуги пут од Шумадије до Романије, борци Шумадијског батаљона заједно са Крагујевачким батаљоном и два црногорска батаљона наставили су марш преко босанског беспућа. По дубоком снегу, на мразу испод минус 20°C, синови Шумадије су прегазили врлетну и ћудљиву планину Игман, у коју планинари и ловци и лети опрезно залазе. Шибани ветром и мразем са слабом одећом и обућом, борци су пешачили пуних 16 часова без одмора. Младалачка срца су издржала. Али, када је бригада стигла код Трнова, лекари су констатовали да је 150 бораца имало оштећење на ногама и рукама.¹⁷³ Код знатног броја људи повреде су биле тако велике да су остале последице трајног карактера. После Игманског марша, који је забележен као један од најтежих у историји ратова, пролетери се нису одморили — предузели су опсаду јаког италијанског гарнизона у Калиновику. Само су они који су тешко повређени у току Игманског марша упућени у Фочу на лечење и опоравак. Лекари су им дали назив „игманци“.

Десетковани 5. шумадијски батаљон, како му је гласио званични назив, после краћег задржавања код Трнова, упућен је у Фочу где се опорављао дуже времена. Извршена је и реорганизација, обе шумадијске чете су спојене у једну. Ужичка чета се вратила у састав батаљона, а накнадно је формирана Омладинска чета. За команданта батаљона постављен је Никола Љубичић, а за политичког комесара Ми-

¹⁷³ Према извештају доктора Дејана Поповића, управника болнице у Фочи од 15. фебр. 1942. г. у игманском маршу 41 човек је теже повређен (шесторица остали без свих прстију); укупно су ампутирана 224 прста 64 са промрзлим петама и 27 промрзлим табана.

хаило Швабић. У Фочи су свестрано анализирани узроци катастрофе у Пјеновцу. У томе се лично ангажовао и Врховни командант. Расправљало се на партијским састанцима и четним конференцијама. Тито је указао на опасност од изненађења и неопходност јачања будности до највишег степена. Највећу критику су претрпели Вељко Томић и Станко Џингалашевић — командир и комесар 1. чете, као најстарији од преживелих руководилаца из батаљона. Али, то се није могло прихватити ни као утеха.

Од губитака које је претрпео на Плочама, Пјеновцу и за време Игманског марша, Шумадијски батаљон се тешко опорављао. У пролеће 1942. уследили су нови напори и тешке борбе у Црној Гори и Херцеговини. У јуну 1942. остало је свега 45 бораца из Шумадије који су били способни да наставе борбу. Батаљон је расформиран, а Шумадинци су укључени у 2. пролетерску бригаду.

Крагујевачки батаљон је за ово време био испред Вареша. Немци су са овога правца надирали доста споро. Међутим, кад су Немци продрли до Пјеновца, батаљону је било наређено да се прикупи у селу Грабљевој Глави где је добио задатак да напусти ову територију и крене у правцу Калиновика. Крагујевчани су образовали заштитницу колоне бригаде. Снег је непрекидно падао, тако да је видљивост била веома ограничена, и то је омогућило несметан прелазак Сарајевског поља. Немачке главне снаге из Сарајева налазиле су се тада на Романији, што је олакшало извођење марша. Крагујевчани су прошли на свега неколико километара од железничке станице Алипашин Мост. Већ је почела да се спушта хладна звездана ноћ. Од Сарајева је допирало електрично светло. Колона је прешла железничку пругу и упутила се према планини Игману. Немци нису имали никакве податке о правцу кретања бригаде. Један воз је од Рајловца прошао пругом и пресекао колону Крагујевачког батаљона. Нико није реаговао и воз се изгубио у ноћи. Заједно са Шумадијским и два црногорска батаљона прешли су у току једне ноћи сурови Игман и стигли у села Јажиће и Мисајловиће — недалеко од Калиновика.

ШУМАДИНЦИ У ДРУГОЈ ПРОЛЕТЕРСКОЈ БРИГАДИ

После повратка са Пештера и одласка Београдског батаљона у састав Прве пролетерске бригаде, на простору око Нове Вароши остало је пет батаљона и јединица „Максим Горки“ која није сматрана борбеном јединицом. Била су то два ужичка батаљона, Чачански, Шумадијски и Космајски батаљон. Шумадијски батаљон је имао две чете (Рачанску и Орашку) из бившег Другог шумадијског одреда, и Моравску — у којој је већина бораца раније припадала Поморавском одреду. Међу њима је био и бивши командант одреда Љубиша Урошевић, артиљеријски потпоручник. У састав Рачанске чете укључена је једна десетина из 1. батаљона Првог шумадијског одреда. Борци те чете изостали су из батаљона из разних разлога: једни су дошли из болнице, други су се вратили са Романије као пратиоци курира Врховног штаба, а неки су остали са Дугалићем не желећи да се од њега одвајају. Укупно је у батаљону било око 180 људи. У свим батаљо-

шша, па и у Шумадијском, сгр>оведене су ригорозне мсре за учвршћење дисциплине и „чишћења" јединице од „непожељних елемената". Двојица из Шумадијског батаљона осуђени су на смрт и стрел>ани пред постројеним батал>оном. Њихова кривица је била у томе што су за време патролне службе свратили у неку кућу, изнудили храну и ракију и вратили се у чету припити. Држали су се храбро. Узвикивали су паролe: „Живела комунистичка партија!" „Живео Стаљин!" Стрељање је оставило мучан утисак.

Душан Дугалић је као кажљеник провео у Радоини око петнаест дана. Задатке је извршавао ревносно и без роптања. Српско-санцачки штаб је поново размотрио његов случај и рехабилитовао га. Постављен је за команданта Шумадијског батаљона чије људе, сем мањег броја, није познавао. Али, борци су о њему много слушали и од срца су га прихватили.

Крајем децембра у Шумадијски батаљон је укл>учен из Крагујскачког одреда један вод којим је командовао неки Влада, мсрнар>ички подофицир. Влада је био снажна момчина, плећат, ходао је клатек>и се лево и десно, баш као прави морнар. Али се „морнарски" и понашао. Псовао је, стално нешто критиковао и тражио да буде враћен у Крагујевачки батаљон. Било их је у воду око тридесет. Већина их се понашала слично воднику. Они су се негде око Ивањице одвојили из колоне коју је водио Раја Недељковић. То су највероватније учинили да би се, као самостални, боље хранили. Дуго су лутали и стигли у Нову Варош када је Крагујевачки батаљон већ био на Романији. Ово људство није прошло кроз идејно-политичку обуку као остале јединице па је деловало некако неприкладно — „дивл>е". И даље су набављали храну путем такозваног „пикираша" (разноврсним махи>нацијама и довитљивошћу појединаца) и стварали проблеме.

Последњих дана децембра батаљон се налазио у селу Бистрици са двојаким задатком — да држи у блокади италијански логор и прогони прибојске четнике који су често навраћали у село Рутоше. Италијани нису напуштали логор. Штаб батаљона, који се састојао од искусних руководиоца, направио је план дејства ради узнемиравања и исцрпљивања Италијана. Образовано је више група јачине 5—10 бораца са пушкомитраљезом које су се у разво време и на разним местима привлачиле у непосредну близину логора и отварале ватру по баракама и другим објектима. Батаљон је имао и један тромблон којим је руковао Недовић Губе Крагујевчанин. Он је био изузетно вешт тромблонција. „Садио" је мине тамо где је желео. Формиран је и специјални „хор" који је певао италијанску револуционарну песму:

*»Avanti popolo ala riscossa
Bandiera rosa
Bandiera rösa la trianfela ...«*

Хор је добро увежбао песму, певао громко и корсктно. Коришћење су луле од казана за печење ракије као појачала. Италијани су на овакве „приредбе" одговарали жестоком ватром митраљеза и минобацача која је трајала сатима. На исти начин су реаговали и против дејства групе за узнемиравање. Касније, када им је пресечена

веза са Пријепољем, били су принуђени да штеде муницију, па су се нашли на великој муци. Провели су многе непреспаване ноћи.

Почетком јануара 1942. на Увац су стигле јаке четничке снаге под командом Вука Калаита, Андреја Јевремовића и Ђурђа Станојевића Смедеревца. Четници су са одредом недићеваца почели чешће да долазе до самог Увца, отварају митраљеску ватру, галамили и псовали. Посеђивали су и неколико гласноговорника помоћу којих су водили психолошки рат. Како се нису znale праве намере четника, Главни штаб за Србију и Санџак одлучио је да са свим батаљонима, осим Космајског, поседе лево обалу Увца. Овим се желела заштитити слободна територија од изненадног продора четника. На четничке пропагандне активности одговорено је антипропагандом. Дугалић је лично волео да са четницима води дуеле речима. И даље се служио казанском лулом. Партизани су тих дана имали јаке пропагандне адуте. У противофанзиви под Москвом Црвена армија је извојевала победу и одбацила немачке трупе на запад. Четницима су помоћу луле читане вести Радио-Лондона. Ово је доводило четничке старешине до беснила, терали су четнике у куће да не слушају. У то време су обично отварају митраљеску ватру радл ометања читања вести, или су и сами лансирали своје паролe и псовке.

Крајем децембра Покрајински комитет КПЈ за Србију добио је од Централног комитета писмо, у коме је објашњена политичка ситуација после непријатељске офанзиве и дата упутства за даљи рад Партије. Осмог јануара 1942. уследило је наређење Врховног штаба Главном штабу НОПО Србије, којим су одређени тежишни задаци и начин дејства партизанских одреда. У овом наређењу је речено да се обнови Шумадијски одред на простору планине Рудника која би му служила као ослонац за дејства према Аранђеловцу, Крагујевцу, Горњем Милановцу и Наталинцима. Предвиђало се обнављање Крагујевачког одреда са ослоном на Јухор, затим Посавског који би створио упориште на простору Јаутина — Близански висови — Словац. У пределу Букуља — Венчац — Космај — Авала такође се предвиђало формирање једног одреда. Ови одреди требало је да образују Шумадијску оперативну групу са штабом који би обједињавао дејства на целом простору Шумадије. Тада се имало у виду да 3. батаљон Првог Шумалијског одреда још постоји, па би служио као језгро за формирање Шумадијске оперативне групе.¹⁷⁴ Овим наређењем су регулисана дејства и у другим крајевима Србије. Крајем децембра реорганизован је Главни штаб НОПО Србије и именовани нови чланови.¹⁷⁵

Привремени Српско-санџачки главни штаб, на чијем се челу налазио Петар Стамболић, протумачио је наређење Врховног штаба тако да је донео одлуку да све батаљоне који су се нашли на простору око Нпве Вароши врати у Србију на своје матичне терене. Комунисти ужичког краја су пре тога одржали састанак и сагласили се да све

¹⁷⁴ Тито. *Војна зрла*. кн. I, гл. 117—120 ВИЗ. Београд. 1971.

¹⁷⁵ Главни штаб НОПО Србије престао је да функционише још у новембру 1941. Жујовић и Кљајић су рањени, Бранко Крсманић погинуо, Чолаковић отишао у источну Босну, Груловић постао повереник за трговину Главног НО олдора за Србију. Нови чланови именовани у децембру били су: Мирко Томић, Петар Стамболић, Милинко Кушић и Радивоје Јовановић Брадоња.

своје јединице врате у њихове матичне рејоне ради сузбијања четничког утицаја. Први је у Србију кренуо Космајски батаљон коме се прикључила и једна група Посаваца. С њима заједно кренула је и Друга ужичка чета. Космајци су имали велики број аутоматског оружја и знатне количине муниције. Успели су да се половином јануара пробију до Јелове горе. Тај пут од Радоине до Јелове горе био је крајње исцрпљујући. Борбе су вођене даноноћно, а губици расли. На Јеловој гори сачекала их је и окружила јака групација четника. Друга ужичка чета је разбијена и добрим делом заробљена. Четници су заклали све заробљене партизане. Космајци су покушали да се пробију натраг према Санџаку, али им то није пошло за руком. Успели су да се пробију на север и наставили пут према Космају — још тежи и крвавији.

За Космајцима су кренули Ужичани. Пред њихов полазак Миленко Кушић, члан Главног штаба, одржао је ватрен говор и објаснио значај и потребу повратка у Србију. Уосталом, то је била жеља свих бораца. Ужички батаљони су кренули од Кокиног Брода према Златибору. По јаком мразу и дубоком снегу Ужичани су се пробили до села Љубиша, Високе и Гостиља. Четници су непрестано нападали. После борбе на планини Мучњу, Мочиоцима, Чичкову и Бјелуши, ужички батаљони су се вратили у Кокин Брод. Чланови Главног штаба су изразили незадовољство због враћања батаљона, оштро су замерили штабу батаљона, али су комунисти били јединствени у оцени да је даљи боравак у Србији био нецелисходан.

Покушај продора у Србију учинили су и Шумадинци. Батаљон је извршио ноћни марш од Кокиног Брода према Златибору, прешао Муртеницу, и у зору стигао у Кућане. Дугалић је уз пут дознао да се у Кућаша налази један вод четника. Одлучио је да их зароби. Задатак је поверио заменику комесара Орашке чете Мирку Јолкићу. Дугалић је довео батаљон на косу изнад куће у којој су се налазили четници. Чете су се развиле у стрељачки строј. Удаљеност до куће износила је 300 до 400 метара. Јолкић је са једном десетином кренуо на главни улаз куће и ушао је унутра. Крај разбуктале ватре нашао је уснулог четничког стражара са пушком међу ногама. Сањиви стражар се предао без отпора и послушно показао собе у којима су били четници. Заробљено је њих двадесет. Само један четник је успео да баца бомбу кроз прозор, али она није експлодирала. Када се разданило у Кућане су стигле јаке снаге четника. Распламсала се жестока борба. Четници су претежно дејствовали из дворишта кућа користећи добре заклоне, а партизани су остали на чистини. Борба је трајала један сат. Упорност и жестина четника навела је штаб батаљона на закључак да је нереално наставити даљи покрет кроз Србију, како због јаких четничких снага тако и због изузетно тешких временских прилика. Дугалић је одлучио да се врати у Радоину. Четници су покушали да не дозволе Шумадинцима повратак у Санџак, па је овај одступни марш трајао све до мрака уз непрекидну борбу. Најтежу улогу је имала Моравска чета која је била у заштитници. Четници су успели да окруже један њен вод са којим је био и командир чете. У пробоју је страдала читава једна десегина. Неколико бораца је погинуло, а остали су били рањени и заробљени.

Посло ових догађаја, у Српско-санџачком штабу заузет је став да се привремено одустане од повратка у Србију. Далеки развој догађаја наметнуо је нове одлуке. Заправо, крајем јануара на Увац су стигле нове снаге четника од Вишеграда и Ужичке Пожеге, а на планини Златару појавило су Вук Калаит са својим одредом — у позадини партизанских снага које су се налазиле на Увцу. Партизански фронт на Увцу био је доста разређен. На око 30 км била су распоређена четири батаљона — по један у просеку на осам километара врлетног земљишта под дебелим снежним покривачем. Шумадијски батаљон налазио се у селу Амзићима, узводно од Кокиног Брода. Ово планинско село лежи на надморској висини од преко 1 000 метара. Према Увцу се спуштају окомите литице, непроходне, нарочито у зимско време. Постојала је само једна стаза која је и зими повезивала Амзиће са Увцем. Водила је кући Друловића на самом Увцу. Овакво земљиште пружало је могућност да се чете држе у селу. Људство је по десетинама распоређено по кућама. Ноћу су постављане јаче страже на прилазима селу, а једином стазом која је водила на Увац непрекидно се кретала по једна патрола са пушкомитраљезом. Снег је био тако дубок да је кретање ван утабаних стаза било немогуће, а мраз толико јак да су у раним јутарњим часовима стабла младих храстова пуцала као пушке. Смештај је био доста слаб. Куће од дрвета, на поду слама, вашке. Храна се добијала из Нове Вароши: хлеччићи од помешаног јечменог и овсеног брашна тешки 250 грама и парченце несланог меса. И хлеб и месо стизали су у залеђенска стања. Борци су грејали следовање хране уз ватру и обично би га пре појели него што би се одледило. Највећу атракцију представљало је надвешивање са четницима.

Петог јануара у цик зоре четници су напали. Прешли су Увац код Друловића куће и кренули стазом. На погодном месту организовали су заседу и ухватили патролу коју је предводио познати тромблонџија Губе. Тројицу бораца из патроле савладали су без метка. Онда су продужили несметано према Амзићима. Испред засеока у коме се налазио 1. вод Рачанске чете развили су се у стрелце. Сити и пијани, четници су газили снег до појаса и окружили групу кућа. Било је свануло и истурене страже су се повукле у село. Четнике је открио борац Чедо Костић који се враћао са страже. Видео је људе у шубарама како газе снег. Прво је помислио да су то Моравци, који су такође носили шубаре, али четници су отворили на љега ватру. Чеди су руке биле тако укочене од хладноће да уопште није могао да употреби пушку. Ватру су први отворили пушкомитраљесци Милија Здравковић и Милан Карић. Гађали су са прозора кућа и успели да зауставе четнике, али они су већ били организовали свој систем ватре. Решетали су дрвене куће митраљеским мецима и принудили борце да их напусте, а онда их дочекивали на снегу. Извукли су се само они који су се држали стаза и штитили се сопственом ватром. Сви они који су упали у дубок снег постали су мета четничких пушака и митраљеза. Тако је једна десетина овог вода била уништена. Погинули су Предраг Радовановић из Винче и још осам другова. На западној ивици села батаљон је дочекао четнике организованом ватром и нанео им тешке губитке. Преко четрдесет их је остало у снегу. Напад на овом правцу био је заустављен. Али, четници су нападали на више праваца, тако

да је фронт на Увцу, који се држао пуних месец дана, најзад пробијен. Главни штаб је наредио повлачење према Новој Вароши.

Шумадинци су стигли у Нову Варош у сумрак. Чачани су водили борбу са четницима Јаворског на висовима изнад Нове Вароши. Чула се лесма четника. У самој вароши владао је прави хаос. Била је у току евакуација болнице и интендантуре. Борци из јединице „Максим Горки“ разишли су се на све стране, јер њихове старешине нису знале шта им је задатак. Дугалић је пронашао неког интенданта који је делио храну у ходу. То није било никакво следовање, већ је интендант желео да се ослободи намирница. Тако је неко добио хлеб, а неко суво месо или сланину, сир, кајмак или само свињску маст. Тек када је батаљон стигао на Златар, где је у некаквим колибама са slabим кровом дочекао следећи дан, намирнице су замењене, али на добровољној основи. Батаљон је провео шести фебруар на Златару. Дрва је било довољно па су ложене велике ватре.

Још претходног дана из Српско-санџачког штаба, у коме је било и чланова Централног комитета КПЈ, био је упућен курир у Фочу где се налазио Врховни штаб. Послан је извештај и тражене инструкције за даље кретање. Заправо, у Новој Вароши је донесена одлука да сва четири батаљона пређу реку Лим између Пријепоља и Бродарева и да оду на Камену гору, где ће сачекати наређење за даље дејство.

Шестог фебруара, кад је пао мрак, све јединице су кренуле у једној колони преко Златара у правцу Лима. Колона се кретала врло споро. Борци су због оштре зиме скакутали и трљали уши. Када је чело колоне стигло у село Косаницу, на њега је отворена митраљеска ватра. Нападали су Калаитови четници. Чула се и њихова песма: „Спрем'те се, спрем'те, четници“, затим команда за јуриш. Ово је унело пометњу у колону. Преносила су се противречна наређења. Једно од њих је било: „Налево круг трчећим кораком.“ Шумадијски батаљон био је у заштитници. Дугалић се нервирао. Када је дошло оно „Налево круг“, које је било апсурдно, јер су се најјаче четничке снаге кретале за колоном. Дугалић је почео да виче: „Ко то шаље тако шашава наређења?“ Упутио је курира у Главни штаб, који се налазио негде у средини колоне, а четама је наредио да крену напред за њим. Пробијао се узаном пртином и избио са батаљоном на чело колоне. Затим је почео да галами и дозива свој „вод за клање“. Четници су се разбежали. Колона је кренула брже.

У јутарњим часовима 7. фебруара колона је прешла комуникацију Пријепоље — Сјеница и око подне избила на Лим у рејону села Диваца. У Дивцима су се јединице задржале до краја следећег дана. Постављало се питање преласка Лима. Италијанска моторизација патролирала је комуникацијом Пријепоље — Бродарево, поред самог Лима. Италијани су артиљеријом и минобацачима тукли Дивце и угрожавали даље задржавање у селу, а на левој обали реке, у селу Комарану, налазиле су се и јаче снаге муслиманске милиције којом је командовао хоџа Пачариз, а била је у служби Италијана.

Увече 8. фебруара почео је прелазак Лима газом. Шумадијски батаљон добио је своје место прелаза. Лим није био залеђен, али вода је носила санте леда. Дугалић је упутио један вод да прегази реку у оделу и на супротној обали организује обезбеђење. Осталима је пре-

поручено да се свуку и пређу голи. Међутим, плашећи се да ће изгубити одећу или обућу, многи борци су у одећу прегазили реку. На супротној обали показало се да су они који су голи прешли реку много боље прошли. Обрисали су се, обукли и осећали се сасвим удобно. Били су способни да се боре. Они су и организовали обезбеђење и протерали Пачаризове банде. Осталима се одело заледило па су се једва кретали, а претила им је опасност да остану без ионако оскудне одеће. Ово људство је смештено по кућама да би се осушило. У једној кући нашао се и адвокат Чеда Плећевић из Аранђеловца, мокар и готово слеђен. Они који су га познавали нашли су му место крај ватре и омогућили да се осуши. Приликом преласка Лима било је драматичних сцена па и неколико дављења. Прелазило се у ланцу, односно борци су се држали за руке. Вода је допирала до рамена чојеку средњег раста. Појединцима је претила опасност да се удаве па су их морали носити. Вода је неке истргла из ланца и однела. Већина се спасла

На Камену гору стигло је обавештење да шумадијски батаљон са остала три батаљона из Србије улази у састав Друге пролетерске бригаде. То је изазвало неописиву радост код бораца. Сада су и они себе могли да сматрају „одабраним“ и достојним да носе име борца-пролетера. Али, поновила се слика из децембарских дана о селекцији бораца, и то у далеко драстичнијој форми. У батаљонима су одржани састанци комуниста и скојеваца на којима је разматрана подобност за ступање у бригаду сваког појединца — борца и старешине. Неке старешине су смењене с положаја. Поред тога, радила је једна комисија Главног штаба која је имала и функцију војног суда. Расформирана је јединица „Максим Горки“. Одређени број њених бораца укључен је у батаљоне. (Били су то најчешће рањени и болесни борци који су провели извесно време на опоравку). Један број их је проглашен неподобним и просто „отпуштен“. Дата им је извесна сума новца „за почетак док се не снађу“ и речено да иду куда желе, по сопственој вољи. Трећа категорија је завршила трагично. Отворена је над њима истрага због намерног ширења панике за време повлачења преко Златара, и због других „контрареволуционарних и деструктивних деликата“. Осуђени су на смрт по кратком поступку и стрељани у једној вртачи. Стрељан је и Влада Морнар који је командовао групом накнадно прикључених Крагујевчана. Тачан број стрељаних на Каменој гори није познат.

Батаљони су се задржали на Каменој гори све до 20. фебруара. То време је искоришћено за идеолошко-политичке припреме борачког састава за улазак у бригаду. Изведено је и неколико мањих акција против хоце Пачариза. Двадесетог фебруара, у зору, почео је покрет батаљона према Чајничу које је одређено као циљ марша. Шумадијском батаљону постављен је задатак да у једном селу недалеко од Пљеваља уништи једно четничко упориште. Дугалић је упутио у село Моравску чету. Четници су се разбежали, пружајући веома слаб отпор. У кући сеоског попа заплена је велика количина прехрамбених артикала италијанског порекла. Попова кућа је, очигледно, служила као четнички магацин. Батаљон је преноћио у селу Крњачи и сутрадан наставио пут. Међутим, неко из села је обавестио Италијане о присуству батаљона. Четнички доушник је, по свему судећи, обавестио Италијане и о

правцу кретања батаљона. Тако се догодило да су две колоне алпинаца, маскираних белим огртачима, на скијама, кренули за батаљоном и стигли га у једној боровој шуми, недалеко од Бољанића. Дугалић је желео да избегне борбу, како би што пре и без губитака стигао у Чајнице. То је била и дириктива претпостављених. До сукоба је ипак дошло приликом преласка комуникације Пљевља — Бољанић. Заробљена су три Италијана. Батаљон није имао губитака. (У шуми се био изгубио водник Чеда Бранковић, али је сутрадан стигао у јединицу). Батаљон је преноћио у Бољанићу. Ту се налазила и једна чета Црногораца из Прве пролетерске бригаде. Штитила је правац Пљевља — Горажде. Црногорци су причали о Игманском маршу и о ослобођеној територији у долини Дрине од Фоче до Устиколине. Бољанић је остао у тужној успомени борцима Првог шумадијског одреда којих је у батаљону било још осам заједно са Дугалићем. Један је погинуо на Увцу, а у Бољанићу је умро Милутин Лекић из села Босуте, курир у штабу батаљона. Био је то храбар, довитљив и здрав момак. Живот је изгубио на прозаичан начин. Најео се сувих, дивљих крушака, а онда се напио воде. Референт санитета Милоје Хаџић Шуле, студент медицине, није му могао помоћи. Умро је на носилима.

Батаљон је стигао у Чајнице 22. фебруара пред вече. Дугалић је инсистирао да борци свечано, са песмом, промарширају кроз Чајнице. Исцрпљени дугим маршевима и оскудном исхраном последња три месеца, борци нису марили за песму и стројеви корак. Али, неки ефекат је ипак постигнут.¹⁷

Три дана су Шумадинци провели у Чајничу одмарајући се, али активно. Опрали су своје рубље, окрпили одела и обућу. Организовано је купање, шшање, и бријање. Купање под тушевима са топлом водом било је права благодет. Већина бораца се није купала још од августа месеца, а није био мали број оних који су се први пут у животу окупали овако удобно. У ресторану су добијали топлу и укусну храну, меса и хлеба било је довољно, служили су се тањирима, ножевима и вшвушкама. Све је то било нешто сасвим ново за борце, који готово три месеца нису имали соли, а често ни хлеба.

Батаљон није могао да учествује у свечаности поводом формирања бригаде. На свечаности је остала Орашка чета и део штаба батаљона, а две чете су упућене у Заборак ради сузбијања утицаја Драже Михаиловића на разбијање јединства добровољачких одреда. Заправо, у Заборку се група четника издвојила из Подрињског одреда којим је командовао Гојко Крезовљћ и који је сарађивао са партизанима. Крезовићев одред је тих дана преименован у доброволјачки и званично стављен под команду Врховног штаба. Присталице равногорског покрета покушале су да то осујете. У овој акцији батаљоном су командовали

Врховни штаб је дао високу оцену организацији и извршењу марша групе батаљона од Увца до Чајничка. У Билтену Врховног штаба број 14—15 објављена је посебна наредба Врховног команданта о похвали у којој се каже: „Изражавам наше признање и похвалу Српско-санџачком штабу који је својим умјешним маневром успио не само да избегне опкољавање партизанских јединица и да их пребаци преко Лима, него је успио да спасе болницу и неборачко становништво које је морало да напусти своје домове. Нарочито изражавам своје признање и похвалу свим борцима ових партизанских јединица које су у борби и на прелазу — газећи реку Лим, показали велико јунаштво и самопријегор.“

заменик команданта Предраг Јефтић Шкепо и заменик комесара батаљона Драгослав Ђорђевић Гоша. На поласку, Мишњко Кушић је одржао говор и објаснио значај акције. Рекао је да је Шумадинцима поверен овај задатак и због тога што је у њиховом крају рођен Карађорђе и настала династија Карађорђевића којој се четници заклињу на верност. Равногорска пропаганда ширила је по Босни вести да у Србији више нема партизана, а да их у Шумадији никада није ни било. Колона је стигла у Заборак око подне. Шкепо је двогледом осматрао околину и утврдио да се на брдима испред села налазе групе четника, што је значило да их гоје могуће изненадити. Шкепо и Гоша су се одлучили на један смели подухват — на постизање психолошког ефекта. Чете су кренуле у село у колоки, и то главгош путем. На челу су ишли заменици команданта и комесара батаљона, за њима командир Моравске чете па онда пушкомитралесци батаљона и њихови помоћници. Борцима је било речено да будно осматрају лево и десно од пута и буду спремни за брз развој у стрелце. Овакав наступ Шумадинаца збунио је четнике. Дошљаци, емисари Драже Михаиловића, инсистирали су да се отвори ватра, алл мештани су то одбили. Онда су дошљаци напустили Заборак, а командант заборских четника је на брзину постројио своје четнике како би партизана дочекао свечано. Предраг Јефтић, са својом беспрекорно чистом униформом испреплетаном разним кајишевима и двогледом на грудима, деловао је импозантно. Са својих тридесет година, оштрим погледом и чврстим кораком, оставио је на четнике снажан утисак. За њим је корачао Лабуд Ђукић, командир Поморавске, чете, учитељ и резервни официр, исто тако импозантна фигура, нешто млађи од Шкепе. За Лабудом су корачали пушкомитраљесци са Вукосавом Стошићем Тенковцем на челу, који је сматран једним од најбољих пушкомитраљезаца у батаљону. Имао је тридесет три године. Четничком старешини није падало ни на памет да пружи било какав отпор. Руковао се са Шкепом, а затим и са свима осталима. Гоша је заборским четницима одржао ватрен говор разоблжавајући подлу издајничку улогу Драже Михаиловића. Четници су се „посипали пепелом по глави“. Признали су да су погрешили, али су се „на време освестили.“

Из Заборка је 3. шумадијски батаљон упућен у Горажде и смештен у касарну која је неким чудом била у добром стању. Инспирисани уредношћу касарне и њеним војничким изгледом, стареишне из штаба батаљона инсистирали су на касарнском начину живота. Направљен је дневни распоред рада који је садржавао часове из „пешадијског егзекурног правила југословенске војске“. У касарни се налазила и једна посадна чета која је имала трубача. Трубач је свирао устајање, постројавање за ручак и повечерје. Сатима су партизани маришрали по кругу, окретали се, престојавали и изводили вежбе с пушком. Храна је припремана у казанима и дељена кутлачама стандардне запремине. У Горажду су се нашли и неки Шумадинци из Прве пролетерске бригаде. Тада се сазнало за погибију Шумадинаца на Пјеновцу и игманско страдање. Међу њима је био и Мирослав Ђурђевић Зека, прослављени пушкомитраљезац из Шумадије. Изгледао је веома лоше, мало је било остало од његове снаге — смањено се и оронило. Промрзли су му прсти и пете на Игману па је ходао ситним, несигурним корацима. Жалосно је било гледати га. У Горажду су се нашли и борци који су одбачени у

Новој Вароши и на Каменој гори. Пробијали су се сами до Фоче и јавили се Врховном команданту. Рекли су да је Тито био веома љут. Упутио је Миловану Ђиласу оштру замерку, пошто је „чистка“ спроведена са његовим одобрењем. Ђилас, свакако, није био једини, али је био најодговорнији.¹⁷⁷ Борцима је враћено оружје. У Горажду су се налазили на опоравку. Сваки од њих је имао своју тужну историју. Станко Петровић Ливац је још са два друга, Славком и Миодрагом Матићем Соскеом, био избачен из Шумадијског батаљона на Каменој гори. Ишли су за баталјоном, али на извесном одстојању. У селу Обардама код Плеваља, где су Шумадинци конфисковали имовину попа, четника, четници су ухватили ову тројицу ненаоружаних бораца и повели их. Убили су Соскеа и Славка, радника из Крагујевца. Станко се бацио на четника и успео да му отме оружје. У гушању један четник је погинуо, а остали су се дали у бекство. Станко је наставио гут до Фоче сам. Имао је срећу. Многи су на том путу покрани или убијени мучки из заседе, па никога није било да опише њихову судбину.

У Горажду, у команди места, налазило се неколико познатих бораца са Космаја и из Посавине. Ту су били и ЈБубивоје Михаиловић, Чича Јанко Петровић из Дражевца, који је тада имао 63 године и Карађорђеву звезду из првог светског рата, и Срећко Петровић. Сви су они били стари комунисти и истакнути револуционари. Овде су се нашли због година, на лакшем послу.

Прва борба 2. пролетерске бригаде као целине била је напад 8. марта 1942. на ергелу „Борике“ у којој се налазило кадровско језгро четника Драже Михаиловића — њих око сто педесет. Већином су то били активни официри и подофицири. Напад је изведен у зору. Четници су покушали да пруже отпор, али су брзо разбијени. Само је једна група окорелих наставила да се упорно брани. Њихов отпор је сломљен тромблонима. У овој борби заробљено је пет четничких официра и 126 подофицира, жанларма и других „перспективних“ равногорских кадрова. Побегла су само тројица. Друга пролетерска бригада, у садејству са деловима Прве пролетерске, наставила је да гони четнике капетана Раћића од Рогатице до Братунца на Дрини.

Трећи шумадијски батаљон је дуже времена опседао Хан-Пијесак у коме се налазио усташки гарнизон. За време опсаде имао је неколико жестоких сукоба са усташама, који су покушавали да пробију блокаду. У опсади је учествовао и Деветачки добровољачки батаљон којим је командовао познати превртљивац Радивоје Косорић. Добровољци су парадирани са некаквим трубама и хранили се врло обилно. Шумадинци су добијали из Власенице веома скромне оброке без соли. Једног јутра усташе су изненада нападе положај добровољаца у селу Кусачама. Иако их је доста било из овог села, добровољци су се разбежали на све стране без отпора. Усташе су палиле, силовале жене, клале и плениле стоку. Трећи шумадијски батаљон је кренуо у помоћ угроженом селу. Борци су претрчали око четири километра и из по-

¹⁷¹ Тито је 18. фебруара 1942. упутно поводом овог случаја писмо Миловану Ђиласу у коме, поред осталог, стоји: . . . „Сматрам да сте неоправдано и неправилно поступили са људством које сте препустили да лута“. . . . „То је људство прошло кроз велике борбе, кроз велика искушења и остало вјерно, дало се на велики и далек пут“. (*Зборник докумената НОБ*, том II/2, документ 185).

крета ступили у борбу. Усташе су растеране, велики број их је убијен, сељацима је враћена заплена стока. Село је спашено.

У знак „захвалности“ за овај подвиг, Радивоје Косорић је организовао мучки напад на Шумадинце. То је било у самом почетку треће непријатељске офанзиве. Прихватио је концепцију четника — удварање окупатору проливањем братске крви. Неко је открио овај паклени план Косорића. Када су његове јединице кренуле у напад на Шумадинце у селу Маслову, Дугалић га је предухитрио. Организовао им је заседу, растерао их и већи број заробио. Од овог пораза Косорић се није могао опоравити.

Почетком априла 3. шумадијски батаљон се нашао у Фочи. После краћег одмора упућен је на самосталан задатак — учествовао је у операцији чишћења Борча, у горњем току Неретве, од усташа. Улога батаљона у овој операцији била је веома значајна. Налазио се у резерви команданта сектора који је руководио операцијом, а коришћен је за решавање кризних ситуација. У операцији је учествовало и неколико добровољачких батаљона који су се, по обичају, слабо борили. У нападу на Шиповицу, најјаче усташко упориште, сви покушаји добровољаца су пропали. Они су нападали у стрељачким стројевима, фронтално, примењујући тактику начела југословенске војске. Дугалић и његов заменик Јевтић Шкепо, поставили су тешки митраљез ради прикривања напада, а једну чету инфилтрирали у село користећи се једном јаругом. Усташе су биле изненађене. Командант усташких снага у Борчу затечен је у својој кући. Пред њим се појавио један од најкржљивијих бораца из 1. чете — Радомир Мићковић, био је чак и разрок. Усташки главешина био је висок готово два метра. Потегло је пиштољ. Мићковић је био бржи. Убио га је једним метком. Одмах је уследио напад на жанармеријску касарну из непосредне близине. Полетеле су бомбе на прозоре касарне. Непријатељ је био збуњен. Покушао је да се спасе бекством. Митралезац Милија Здравковић дочекивао је усташе на вратима. Убијено их је око тридесет и упориште је савладано. У овој борби рањен је само један Шумадинац — Радомир Марковић Баничанац. У току извођења операције Душан Дугалић је оболео од пегавца, па је команду над батаљоном преузео његов заменик Предраг Јевтић.

Половином маја 1942. године обе пролетерске бригаде нашле су се у Црној Гори и Херцеговини. Услед грешака које су починила локална руководства дошло је до осипања устаничких снага, тако да су удружене италијанско-четничке снаге напредовале на свим фронтovima. Трећи шумадијски батаљон Друге пролетерске бригаде извршио је марш из рејона села Миљевине (западно од Фоче) преко Зеленгоре, Вучева, Мратиња, Пиве и Жабљака на планину Сињајевину ради пружања помоћи јединицама Дурмиторског одреда које су спречавале надирање васојевићке четничке групације од Колашина према Жабљаку. Услови за борбу на Сињајевини били су изузетно тешки. Батаљон је бранио два превоја преко којих су водиле коњске стазе. Ови превоји су били удаљени од села Језера, где је једино било могуће одмарати људство, неколико часова хода. На положајима се стално налазио по један вод, а смена је била свака 24 часа. Ово је чилењо због тога да би се мање маршевало, али је зато било потребно савладати друге тешкоће. Сињајевина је сурова, висока и тешко проходна планина. Иако је била друга половина маја, на висинама преко 1 500

метара било је доста снега, а често су дували **Јаки** ветрови и температура падала чак и до минус 10 степени. Крoва над главом није било, а и храна је била врло оскудна. На исхрани се недопустиво штедело. Политичари су тактизирали желећи да исправе раније почињене политичке грешке, али то је ишло до апсурда, тако да је због лоше исхране била угрожена борбена готовост.

Четници су неколико пута покушали да овладају положајима 3. батаљона. С обзиром да су црногорске партизанске јединице оскудевале у муницији, четници су свој први напад извели лежерно. Кренули су на положаје Седло и Увита гора у гомили, галамећи, псујући и називајући партизане „гољама“ и „петометковићима“. Други вод 1. чете 3. батаљона дочекао је четничку руљу на веома кратком одстојању и засуо је убитачном ватром из два пушкомитраљеза. Четници су били потпуно збуњени. Настао је општи метеж и запомаганје, а онда су се дали у бекство. На једном пропланку остало је преко 30 мртвих и рањених брадатих делија. У торбама убијених нађене су печене овновске плећке и бутови и чутурице ракије. Причало се да су васојевићки четници јели само бутове и плећке, а остало месо бацали. Рањеници су пуштени. Речено им је да поруче осталима да су на Сињајевину стигли Шумадинци и да ће им за следећи напад позајмити муниције. Неколико дана нису се усуђивали да обнове напад. Касније су напали још два пута, али опет без успеха. У борбама на Сињајевини 3. шумадијски батаљон изгубио је само једног борца — Момира Павловића, који је упао у четничку заседу и заробљен. Положаји на Сињајевини су напуштени услед брзог продора италијанско-четничких снага од Никшића. Шумадинцима је била угрожена одступница, па су се повукли на Дурмитор.

Борбе на Дурмитору почетком јуна 1942. године остале су у тужној успомени бораца 3. шумадијског батаљона, посебно његове 1. чете. Ова чета је добила задатак да штити прелаз преко Балџа који лежи испод највишег врха Дурмитора, Ђлрове пећине. Чета је била смештена у колибама катуна Добри до, а на положај Балџ упућен је по један вод. Смена је вршена ујутро и увече, односно на 12 часова. Положај је био поволјан за одбрану, али тешко приступачан. Ишло се веома узаним гребеном који је био прекривен глечером. Са обе стране зјапила је провалија дубока преко 60 метара. Прилаз са супротне стране није био ништа лакши — па је овај положај веома тешко било заузети дању. Четници су имали две значајне предности: знатно бољу физичку кондицију и навику да се боре на високом планинском земљишту, а терен су познавали боље од Шумадинаца.

Први јун 1942. освануо је на Дурмитору под маглом, са температуром испод нуле. У току ноћи између 1. и 2. јуна на положају је био 1. вод 1. чете 3. шумадијског батаљона. Те ноћи четници су кренули у напад. Предвођени мештанима, они су се нечујно приближили положају Шумадинаца. Прозебли борци 2. вода нервозно су скакутали чекајући смену која је каснила. Већ се било разданило, али је видљивост због магле била слаба. Командир вода је оценио да се нико неће усудити да нападне по магли преко врлетне планине па је напустио положај пре него што је дошла смена. Када је 1. вод стигао пред Балџ, четници су већ били на њему развијени за борбу. Дочекали су чело вода блиском ватром и бомбама. Вод Шумадинаца се нашао у

изузетно тешком положају. Четници су били развијени на ширем положају који је надвишавао узану косу на којој су се нашли Шумадинци. Никаквих услова није било за развој и организовање ватре. Први вод је спонтано прихватио борбу. Пушкомитраљецац Мирко Милановић, омиљени борац Прве чете и један од најбољих пушкомитраљезаца у батаљону, успео је да ухвати добар заклон и заспе четнике митраљеским рафалом. Ово је донекле помогло да се вод организује за борбу. Али, од првих четничких рафала погинули су заменик команданта 1. чете Милан Живић, заменик политичког комесара чете Света Ђорђевић, члан Окружног комитета КП за Горње Поморавље, и још три друга. Неравноправна борба се настављала. Четници су отискивали и бомбе низ гребен. Многе су експлодирале у провалијама са једне и друге стране гребена, али су неке погађале циљ и наносиле губитке. Четници су извршили јуриш. У блиској борби обе стране су користиле бомбе и трпеле тешке губитке. Шумадинци су се упорно бранили и гинули. Пушкомитраљецац Мирко Милановић испалио је последњи рафал на четнике. Више није имао муниције. С њим су била још три друга. Четници су им били пресекли одступницу. Спаса није било. Предати се или скочити у провалију. Мирко је изабрао ово друго. Бадио је пушкомитраљез низ литицу, а онда се латио пиштоља, испалио шаржер на четнике и бацио се у снежни понор. Остала тројица: Живко Матејић, Милутин Зечевић и Мандил Бењамин су се предали. На суровом дурмиторском кршу остало је на вечној стражи 17 бораца 3. шумадијског батаљона Друге пролетерске бригаде.¹⁷⁸ Из вода су преживели ову катастрофу само петорица. Већина погинулих другова били су чланови Партије и скојевци. Заробљени Живко Матејић се јуначки држао у четничком затвору. Певао је партизанске песме и пркосио четницима. Стрељан је на Жабљаку. Милутина Зечевића спасао је један четнички официр који је одлично познавао његовог оца Јешу, кафецију из Тополе. Касније, одведен у четничку Опленачку бригаду, погинуо је у Друговцу 1944. године. Бењамину се изгубио сваки траг.

Увече 2. јуна извршен је противнапад на четнике који су били сишли у Добри до. Нанесени су им тешки губици и протерани су на полазне положаје. Половином јуна 3. батал>он се нашао у селу Врбници. У његов састав је ушла шумадијска чета из 5. шумадијског батаљона Прве пролетерске бригаде. Било их је нешто више од четрдесет. Заједнички су наставили даљи борбени пут.

На Дурмитору су тада погинули: заменик командира 1. чете Милан Живић, земљорадник, рођен у Поповићу 1919; Света Ђорђевић, студент, рођен у Баточини 1920.; Воја Костић, земљорадник, из Јарушица; Олга Миливојевић, Нак, рођена 1924. у Грузи; Мирко Милановић, опанчарски радник, рођен 1921. у Сепцима; Јован Ракић, ђак, рођен 1924. у Горњем Милановцу; Радомир Мићковић, земљорадник, из Бошњана (код Крагујевца); Љубинко Петровић, земљорадник, рођен у Живковцима (код Аранђеловца) 1925; Милан Карић Пилот, из Јарушица; Богдан Матовић, земљорадник, рођен 1926. у Бавчићима; Бранко Станковић, молер, рођен 1924. у Горњем Будњу; Славко Симеунковић, ваздухопловац, рођен 1919. у Бошњанима; Милутин Марковић, радник, рођен у Чумићу 1921.; Здравко Вујаклија, рудар, рођен 1919. код Хан-Пијеска; Чеда Костић, земљорадник, рођен 1917. у Чумићу; Душан Крстовић и Божидар Крстовић, новоприспели борци из Жабљака. Заробљени су Живко Матејић, студент права, рођен 1919. у Сипућу; Милутин Зечевић, ђак, рођ. 1921. у Липовцу код Тополе, Мандил Бењамин, механичар, рођ. у Бсграду.

Трећи крагујевачки батаљон је после преласка Игмана учествовао у опсади италијанског гарнизона у Калиновику. Италијани су безуспешно покушавали да разбију блокаду. Њихова артиљерија је дејствовала даноноћно трошећи огромне количине муниције. Крајем фебруара Крагујевчани су слшли у долину Дршве. Провели су неколико дана у Фочи, Устиколини и Горажду, а почетком марта су кренули према Рогатици — тамо где су се налазили крајем децембра 1941. године. Трећи крагујевачки батаљон је одређен да учествује у операцији чишћења источне Босне од четника мајора Дангића и капетана Рачића. У овој операцији, као што је речено, учествовала је цела Друга пролетерска бригада. Деветнаестог марта батаљон се нашао у селу Милићима, одакле је кренуо у завршну фазу операције према Братунцу и Дрини. Четничко-недићевске снаге давале су слаб отпор. За два дана група батаљона Прве и Друге пролетерске бригаде избила је на Дрину. На левој обали нашли су се Крагујевчани, партизаго!, а на десној недићевци. такође из околине Крагујевца и Врљачке Баље. Неколико дана су се довикивали, убеђивали једни друге да су на погрешном путу и уз то су се обилато псовали¹⁷⁹

Почетком маја 3. крагујевачки батаљон се поново нашао у околини Горажда. Тих дана Италијани су успели да са својом елитном дивизијом „Пустерије“ извриги пробој од Плевала у Чајниче и да га заузму, а затим су продужили надирање према Горажду. Више дана трајале су борбе на простору између Чајничка и Горажда. Италијани су нападали енергично, уз снажну подршку артиљерије. Пролетери су се упорно бранили, предузимали противнападе и успешно одолевали бројнијем и боље опремљеном непријатељу. У борбама око села Поткамена узела је учешћа и 1. шумадијска чета из батаљона Прве пролетерске бригаде. Првог маја пролетери су приредили Италијанима „мајскн уранак“. Напали су их изненада и нанели им тешке губитке — преко 40 мртвих. Прва чета је изгубила свог комесара Киру Димитријевског, старог револуционара и једног од бегунаца из митровичког затвора. Кира је на овој дужности заменио Станка Џангалашевића.

Крајем маја 3. крагујевачки батаљон је упућен у реојн Изгори где је образовао оперативну резерву Врховног штаба. У то време, поред борби у Црној Гори, вођене су жестоке борбе у Херцеговини — од Билеће до Гата. Поред раније опредељених четника, тада је дошло до побуне четнички орлјентисаних елемената у редовима херцеговачких партизана, што је довело до веома тешке ситуације. Врховни штаб је формирао ударну групу од батаљона обе бригаде и упутио је у Херцеговину ради сузбијања четничког утицаја.

У другој половини јуна 1942. године Врховни штаб је упутио у Црну Гору једну групу политичких радника у којој су се налазили Чедо Плећевић, Жика Костић, Милан Шкорић, Жива Ђорђевић и још неколико партијских и политичких радника. Њихов задатак је био да се повежу са Покрајинским комитетом Србије и развију активност на линији ширења народно-ослободилачке борбе у Шумадији. Група пред-

¹⁷⁹ На планини Деветаку 15. марта пролетери су се срели са борцима Валуевског и Рађевског одреда који су тих дана прешли Дрину. Предводили су их поп Зечевић и поручник Мартиновић. Ово је био први контакт са партизанима из Србије после три и по месеца.

вођена Чедом Плећевићем кренула је из Врбнице у правцу Калмновика с намером да се преко Јахорине и Романије пребаци у рејон Бајине Баште а затим настави пут према Букуљи и Руднику. На жалост, група је онемогућена у самом почетку — упала је у заседу Калиновачког четничког одреда и заробљена. Четници су заробљене политичке раднике спровели у Невесиње и предали их Италијанима. После дужег саслушавања и мучења Чедо Плећевић и Жика Костић адвокати из Аранђеловца су стрељани.¹⁸⁰

ПОГИБИЈА ДУШАНА ДУГАЛИЋА

Крајем јуна 1942. године група пролетерских бригада кренула је из долине Сутјеске на познати историјски марш у Босанску Крајину. Трећи шумадијски баталјон 2. пролетерске бригаде прешао је тада дуг и тежак пут преко Зеленгоре, Трескавице, Бјелашнице и Вранице и стигао у долину реке Врбаса. На његовом челу се поново налазио прослављени командант Душан Дугалић који се био опоравио од прележаног тифуса. Баталјон је уз пут водио борбе са усташко-немачким снагама на прузи Сарајево — Коњиц а затим са усташама и домобранима око Крсшева и Фојнице. У операцији чишћења од непријатеља долине реке Врбаса у њеном горшем току, 3. баталјон је добио самосталан задатак да ликвидира упориште непријатеља у селу Оборцима, демолира железничку станицу и тако прекине саобраћај на прузи Сарајево — Травник — Доњи Вакуф — Бањалука. Дугалић је добио задатак у штабу бригаде који му је саопштен усмено и неодређено. О непријатељу се мало знало. Дугалићу је саопштено да железничку станицу у Оборцима обезбеђује 30 домобрана са једним официром. Од места где се баталјон налазио у моменту добијања задатка циљ напада био је удаљен око 20 километара, односно пет часова марша. Борци су били исцрпени дугим маршем коме су претходиле тешке борбе у Црној Гори и Херцеговини и лоша исхрана. Задатак је добијен ујутру 13. јула, а баталјон је стигао у шуму предвиђену за одмор тек пред зору тог истог дана. Тако се догодило да је Дугалић пошао на задатак љут, уверен да се непотребно форсирају напори и да се не води рачуна о људима. Расположење бораца за предстојећи марш такође није било на висини. Гунђали су.

¹⁸⁰ Чедомир Чедо Плећевић, адвокат, рођен 16. августа 1899. у Аранђеловцу. Као студент пришао је напредном радничком покрету и постао члан Скоја, а затим и члан КП Југославије. По налогу Партије отворио је адвокатску канцеларију у Аранђеловцу. Постао је један од истакнутих вођа левог крила Удружене опозиције у Шумадији. У мају 1933. године Суд за заштиту државе осудио га је на 18 месеци робије. У НОП-у је од првих дана. Крајем новембра 1941. године повукао се у Санџак а затим у Источну Босну. Извесно време провео је у Фочи. Жика Костић, адвокат, рођен 18. Фебруара 1899. у Крагујевцу. Од 1926. године боравио је у Аранђеловцу, имао је своју канцеларију. Био је симпатизер КПЈ од младих дана и близак сарадник Чедо Плећевића, а са НОП-ом сарађује од првих дана. У новембру 1941. године заједно са Плећевићем повлачи се са борцима Првог Шумадијског одреда у Санџак и источну Босну и остаје са њима до јуна 1942. године када доживљава исту судбину као и Чедо Плећевић. Са њима су погинули Никола Радојевић и његов син Душан, чланов-пратње, сељаци из Вукосаваца.

И поред свега, батаљон је кренуо на марш по подне 13. јула. План Дугалића је био да до мрака сткгне у једно село недалеко од Оборака, да у њему одмори и нахрани људе, а да нападне железничку станицу око поноћи. Уз пут је почела да пада киша. По доласку у место предвиђено за одмор, уморни борци су одмах легли и утонули у дубок сан, не чекајући вечеру. Заспао је и Дугалић. Да би несрећа била већа, у току ноћи су поспали и дежурни. Дугалић се сам пробудио пред зору. Поред њега био је будан још само стражар пред вратима куће у којој се налазио штаб. Љут због закашњеша, Дугалић је наредио покрет јединица, и то без доручка. Напред је кренула једна десетина као извидница а за њом батаљон у четним колонама. Сви су трчали. Када је батаљон стигао на косу изнад железничке станице, Дугалић је на брзину поставио командирима чета задатке и наредио да напад отпочне одмах, из покрета, без претходног извиђања непријатеља.

Међутим, стање непријатеља било је сасвим другачије од онога што се знало у штабу 2. пролетерске бригаде. У железничку станицу у Оборцима стигла је претходне ноћи чета усташа која је располагала са више аутоматског оружја, великом количином муниције и ручних бомби. Станична зграда била је припремљена за одбрану, са џаковима песка на прозорима. Чете су се развиле за борбу и кренуле према станичној згради, али су одмах наишле на организовану и снажну ватру. Покушај бомбаша да се пробију до зграде није успео. Постало је очигледно да изненађење није постигнуто и да је непријатељ спремно дочекао напад. Дугалићу је одмах постало јасно да је учињен ненадокнадив пропуст што је напад отпочео са великим закашњењем, те да је извршење задатка озбиљно угрожено. Командири чета су јављали да имају више мртвих и рањених. Са осећањем личне одговорности и срџбе, ненавикнут да трпи неуспехе, а посебно осетљив на критику, Дугалић је лично кренуо са групом бомбаша с намером да кроз прозор убаци бомбе у станичну зграду. Прозорски отвори били су мали и није их било лако погодити. Дугалић је бацио једну бомбу и промашио прозор, другу је успео да убаци, али су је усташе вратиле. Тада је напустио заклон и покушао да се још више приближи станичној згради. У том моменту је одјекнуо дуг митраљески рафал са прозора станичне зграде. Сноп метака погодио је Дугалића у врат и груди. Учинио је још само један корак и пао ничице на свој карабин од кога се није одвајао. Заменик командира 2. чете Света Милошевић је притрчао Дугалићу. Бацио је бомбу на усташе и покушао да подигне свог команданта кога је иначе безгранично волео. Нови рафал усташког митраљеза је и њега оборио. Пао је крај Дугалића стежући у руци другу бомбу коју је намеравао да баци на непријатеља. Тако је потонуо и овај храбри руководилац из 3. батаљона рођен у Румској код Шапца, а у народноослободилачку борбу ступио је као наредник питомад Војне академије. Усташе су тако жестоко тукле простор око Дугалића и Милошевића да је приступ био немогућ. У покушају да извуче Дугалића, погинуо је и комесар 1. чете Сима Бенвенисти, студент из Београда, познати борац 1. шумадијског одреда из првих устаничких дана а рањена је болничарка 1. чете Душанка Таталовић. Тела Дугалића и Милошевића нису извучена. Тешком муком су са Дугалића скинуте ознаке команданта батаљона, његова торбџица, двоглед и опасач са пиштољем. Карабин, кога је носио

још у априлском рату, остао је под шим. У овој борби су још погинули борци Ђура Тодоровић, члан КПЈ, рођен у Водицама код Смедерева, Илија Новаковић, Миодраг Антонијевић и Никола Добријевић, а теже су рањени заменик комесара 1. чете Миодраг Тошић Бели из Аранђеловца, познати активиста и партијски руководилац из првих устаничких дана из Шумадије и борци Бранко Симовић и Миодраг Јовановић Кушиљевац. Миодраг Тошић и Душанка Таталовић били су тешко рањени и непокретни па су упућени у бригадну болницу воловским колима. На путу су их заробили домобрани који су стигли од Травника. Према непотпуним подацима домобрани су их упутили у болницу, а по излечењу у логор у Градишку и Јасеновац где им се губи траг, али се са сигурношћу може тврдити да нису више међу живима. непријатељ је истог дана напустио Оборак. Мештани су увече 14. јула сахранили Душана Дугалића и његове другове. Нико из батаљона није присуствовао сахрани. Под притиском надмоћнијег непријатеља који је дошао у помоћ својој посади у Оборцима и претио да окружи батаљон, заменик команданта 3. батаљона Предраг Јефтић Шнепо наредио је извлачење из борбе и напуштање Оборака. Са изразом дубоке туге за изгубљеним друговима борци 3. шумадијског батаљона су маршовали у правцу Доњег Вакуфа где су их чекали нови задаци и нова страдања.

ДЕЈСТВА 3. ШУМАДИЈСКОГ БАТАЉОНА 2. ПРОЛЕТЕРСКЕ БРИГАДЕ ДО ПОВРАТКА У ШУМАДИЈУ

Погибија Дугалића тешко је пала његовим борцима који су га неизмерно волели као друга, поштовали га као човека и имали у њега као стареигину неограничено поверење. Само шест дана после борбе у Оборцима, 3. батаљон је 20. јула у селу Уријама у непосредној близини Доњег Вакуфа поново претрпео тешке губитке. Четрнаест прекаљених бораца и истакнутих револуционара из Шумадије и Поморавља је погинуло а седморица су рањена. Узрок овоме, што се потврдило као законитост, била је небудност и слабо борбено обезбеђење. Усташка елитна јединица „Црна легија“ кренула је из Доњег Вакуфа и незапажено дошла у село Урије где се батаљон налазио на одмору размештен по четатама. Усташе су прво наишле на Воју Марковића Ђака из Свилајнца који је био на предстражи као истакнути осматрач. Воја је дремао. Усташе су му камом пререзали грло а затим се развиле у стрељачки строј и напале Шумадинце из непосредне близине. Сањиви борци су се латили оружја, али борба је била неравна. Непријатељ је био боље организован за борбу. У првом налету усташа погинули су чланови штаба батаљона Бошко Ђуричић, правник из Светозарева и Рада Милковић, учитељица из Белица. Обоје су били истакнути револуционари и организатори устанка у Поморављу, а Бошко Ђуричић је био у лето 1941. године и комесар Поморавског партизанског одреда. Погинуо је и комесар 3. чете Живодин Јанковић Кум, матурант из Ланишта код Светозарева, неустрашиви пушкомитраљецац из првих дана устанка у Поморављу. Он је у августу 1941. године недалеко од Багрдана на месту званом Липар сам са пушкомитралезом сачекао немачки камион и отпорио

ватру. **ТОМ** приликом је убијено и рањено 26 немачких војника. О овом његовом херојском подвигу говорио је и маршал Тито на Петом конгресу Партије.

Катастрофу је спречио пушкомитраљезац 3. чете Драгомир Радосављевић Ждрпа који се брзо снашао и отворио ватру из свог пушкомитраљеза те је тако успорио надирање усташа. Касније је ипак дошло до борбе прса у прса у којој су погинули командир 3. чете Лабуд Ђукић, учитељ из Јагодине, стари члан Партије; комесар 2. чете Милутин Цветковић, радник из Новог Села; Милутин Бојковић Рундо, пушкомитралезац 2. чете, радник из Великог Орашја; заменик комесара 3. чете Радован Мићовић, радник из Белошевца; делегат првог вода исте чете Милош Петровић Мичурин, гкхљопривредни техничар из Поточца код Параћина; борци Михаило Кораћ, радник из Гунцата, Жарко Бојкић, трговачки помоћник из Азање, Сима Ристићевић, радник из Крагујевца, Александар Ристић, земљорадник из Течића код Рековца, Драгомир Петровић Бане, подофицир из Великог Орашја. Два дана касније у Прусцу је погинула Божена Пиперски Власта, болничарка 1. чете, студент, рођена у Бољунцу код Трста.

Усташе су починиле стравичан злочин у селу Уријама. На свиреп начин су побили све становнике који су се затекли у селу.

Трећи шумадијски батаљон се после првог шока средио и са једног виса изнад Урије, предвођен замеником команданта Предрагом Јефтићем Шкепом, комесаром батаљона Тасом Младеновићем и његовим замеником Драгославом Ђорђевићем Гошом, извршио противнапад на усташе, нанео им велике губитке и протерао их из села. Све се то одиграло у веома кратком времену. Шумадинци су нашли у селу још вреле жртве усташког крвавог пира. У појединим кућама биле су поклане целе породице а деца у колевкама изгажена чизмама.

Док је 3. шумадијски батаљон 2. пролетерске бригаде водио борбе у долини реке Врбаса, 3. крагујевачки и 6. београдски батаљон 1. пролетерске бригаде водили су вишедневне борбе око Ливна, Дувна и Горњег Вакуфа. У великој операцији коју је извела група пролетерских бригада протеране су усташке снаге из ливањског, дувањског а делом и купрешког поља. Ослобођени су градови Ливно, Дивно, Горњи Вакуф и Шуице.

Крајем јула 3. шумадијски батаљон је извршио марш из долине Врбаса (од Прусца) на Купрешку висораван (село Благај). На почетку овог марша батаљон је самовољно напустила једна, скоро цела, десетина из 1. чете на челу са командиром чете Радомиром Видојевићем из Буковика. Са Видојевићем је тада отишло још 5 бораца, међу којима су се нашли и истакнути пушкомитраљесци Поедраг Михаиловић Цакан из Вукосаваца и Војин Јовановић из Винче. Однели су и један пушкомитраљез.¹⁸¹ Ова група неустрашивих бораца из првих устаничких дана у Шумадији, поклекла је на крају једногодишње борбе. За собом су имали бројне окршаје и пут дуг четири хиљаде километара на којем су се више пута сусретали са смрћу. После поги-

¹⁸¹ Поред поменуте тројице, батаљон су тада напустили Славољуб Јовичић и Душан Милановић из Овсишта и Радојко Миливојевић из Јеловика.

бије великог броја другова на Оборцима и Уријама, клонули су духом. Учлшило им се да ће сви изгинути у босанским врлетима. Иако су насели пропаганди неких критизера и малодушника који су ширили неповерење у руководство бригаде. Њихова је парола била: „вратити се у Шумадију и тамо наставити рат, а ако треба гинути онда је боље погинути у свом крају“. После одласка Видовићеве групе у бригади је поведена истрага. Ухапшена је група која је деловала подрпвачки. Један раније познати огторгуниста и критизер је осуђен на смрт и стрељан у селу Благају код Купреса.

Други дан по одласку из батаљона, Видовићеву групу су заробили четници војводе Рада Радића и предали их Немцима. Онда је почела њихова одисеја. Једно време су провели у логору у Новој Градишки. Ту су убијени Војин **ЈоЕановић** и Предраг Михаиловић Цакан. Остали су пребачени у логор на Сајмиште, а одатле су неком игром случаја одведеш: у логер у северну Грчку крај града Сереза. Радомир Видовић је побегао половином 1943. године из логора и придружио се прво грчким а онда македонским партизанима. Преживео је рат и пензионисан као официр Југословенске народне армије. Још један је преживео рат — Радојко Миливојевић из Јеловика, али као логораш.

На Купресу је 2. пролетерска бригада водила тешке вишедневне борбе са усташком „Црном легијом“. Трећи шумадијски баталон нападао је на позната усташка утврђења, Велики стожер и Велика врата и одбијао усташке јурише на планину Маглај изнад села Благаја. На Купрешкој висоравни дало је своје животе 12 бораца 3. шумадијског батаљона.¹⁸²

После Купреса, уследило је ослобађање Мркоњић Града (23. августа) а затим, у септембру, тешке борбе на планини Мањачи јужно од Бања Луке, прво против четника које је предводио учитељ Урош Дреновић, а затим против Немаца који су покушавали да од Бања Луке продру у правцу Мркоњић Града. На Мањачи и око Ситнице, у борбама које су трајале више од 20 дана, погинуло је 6 бораца из 3. шумадијског батаљона.¹⁸³

Са Мањаче 3. шумадијски батаљон долази крајем септембра у рејон Пливе и учествује у ослобођењу града Јаја (25. септембра) у коме ће 29. новембра 1943. године на другом заседању Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије бити донесене крупне историјске одлуке. Трећи баталтон је нападао на усташка утврђења на падинама брда Ћусине и долини реке Пливе. Ослобођење Јаја је била сјајна победа 2. пролетерске и 1. и 2. крајишке бригаде. Поги-

Владимир Стојковић Цока из Вишевца, Жика Марковић, радник из Аранђеловца. Алексеј Новожилов, ђак из Сарајева, Драгче Станковић из Ракица код Планс. Иштван Кизур, политички комесар 3. чете из Новог Сада. Мита Анђелковић из Драгова код Рековца. Никола Дирака из Сушака. Душан Зец из Дарувара, Димитрије Марјановић из Параћина. Властимир Милић из Секурића код Рековца. Данило Половина из Новог Сада, Милојко Савић из Крушара код "Куприје.

Милоје Хашић Шулс. санитарски референт батаљона. студент медицине из Малих Крчмара. Милорад Милојевић Чича. командир 3. чете. жандармеријски наредник из Сенаца. Бора Јовичић из Радовања. Живан Петровић из Велике Планс. Светислав Ивановић Јовчанин, из Товца код Светозарева. Зоран Радуловић. службеник из Светозарева.

нуло је око 320 усташа, жандарма и домобрана. Трећи батаљон је изгубио пушкомитраљесца Милана Живановића из Манђупе и његовог помоћника Чеду Новаковића из Лапова.

Из Јајца је 3. шумадијски батаљон извршио марш у Граховско поље, под северне падине плашше Динаре. За време овог марша краће време се задржао у Дрвару. Седамнаестог октобра 1942. године одржана је у Дрвару свечаност која је за 2. пролетерску бригаду имала историјски значај. Сви батаљони бригаде били су постројени а међу њима и 3. шумадијски. Врховни командант НОВ и ПОЈ Тито поздравио је борце 2. пролетерске бригаде и уручио им бригадну заставу. Био је то узбудљив и незабораван тренутак.

У Граховском пољу 3. шумадијски батаљон водио је борбу против граховских четника а затим је учествовао у опсади Босанског Грахова у коме се налазио јак италијански гарнизон. Италијани су били изградили око Грахова железобетонске бункере заштићене минским пољима и бодљикавом жицом. Напади на овако утврђени објекат без тешког наоружања били су неуспешни. Пред италијанским бункерима дали су животе 3 борца 3. шумадијског батаљона. Пао је Душан Јанковић, командир вода из 1. чете, пољопривредни техничар из Јеловика, истакнути борац Првог шумадијског одреда и командир чете у Првом (Дугалићевом) батаљону. Пркосио је неопрезно Италијанска стајањем испред бункера. Пао је покошен рафалом тешке „брезде“. У јуришу на италијанске и четничке бункере штитећи бомбаше, пао је 27. октобра пушкомитраљезац Драгомир Остојић, радник из Малих Пчелица а с њим је погинуо и бомбаш Милан Рајић, земљорадник из Војске код Свилајнца.

Четрнаестог и 15. децембра 3. шумадијски батаљон учествовао је у нападу на Ливно. У овој борби батаљон је извршио један изузетно важан задатак. Једна група бораца коју је предводио заменик команданта батаљона Радивоје Ђусловић, продрла је у штаб команданта усташко-домобранске групације и повратила заставу 2. пролетерске бригаде, коју су усташе заплениле дан раније. После рањавања бригадног заставника, застава је чувана у бригадној комори. Једна усташка борбена група успела је изненада да продре у бригадну комору и заплени део материјала па и бригадну заставу. У ослобођењу Ливна из 3. шумадијског батаљона погинуо је Предраг Арсић, радник из Сугубине код Рековца. После ослобођења Ливна 3. батаљон је краће време водио борбу код Купреса у којој је тешко рањен комесар 2. чете Пера Фатић, студент. Умро је у Ливну.

Почетком јануара 1943. године 3. шумадијски батаљон је извршио марш од Ливна преко Динаре у правцу Книна. Око Стрмнице и Врлике учествовао је у разбијању динарских четника које је предводио познати демагог поп Момчило Ђујић.

По повратку из северне Далмације 3. шумадијски батаљон, заједно са осталим батаљонима 2. пролетерске бригаде, укључује се у борбена дејства широких размера које води Оперативна група Врховног штаба против снага непријатеља ангажованих у његовој четвртој офанзиви. Уследиле су даноноћне жестоке борбе око Имотског и Посушја у долини реке Неретве, између Раме и Јабланице, око Прозора и Горњег Вакуфа. Распламсала се величанствена битка за рањенике, која представља један од најхуманијих подухвата наше Народноосло-

бодилачке војске. Трећи Шумадијски батаљон 2. пролетерске бригаде учествовао је у нападу на моторизовану колону италијанске дивизије „Мурђе“ између Мостара и Јабланице којом приликом је 2. пролетерска бригада укиштила и заробила преко 400 италијанских војника и официра и запленила велике количине ратног материјала. Код Горњег Вакуфа, 1. чета 3. батаљона сачекала је у заседи претходницу једног немачког пука из 118. немачке дивизије. Баш као што је у октобру 1941. Дугалић уништио немачку колону на Светињи, тако су сада Шумадијци, међу којима је било и бораца са Светиње, напали на Маклену Немце бомбама са блиског остојања и уништили главнину једне немачке чете. Сви борци 1. чете били су бомбаши. Имали су пуне торбе италијанских бомби заплењених у долини Неретве.

Шумадијски батаљон гонио је четнике од Неретве до Калиновика. У садејству са 5. батаљоном 2. пролетерске бригаде ослободио је Калиновик и продужио је да гони четнике према Дрини. Уследиле су тешке борбе на Дрини, прелазак на њену десну обалу, јуриш на утврђене четничке положаје југоисточно од Фоче. Разбијене четничке бригаде и корпуси бежале су према Србији и Црној Гори. Друга пролетерска бригада са три батаљона наставила је да гони четнике на југ — у правцу Никшића, а 3. и 5. батаљон остали су код Фоче и блокирали италијански гарнизон. Главнина 2. пролетерске бригаде у садејству са 5. црногорском бригадом, уништила је 1. и 2. априла 1943. године на Јаворку и Гвозду (северно од Никшића) главнину једног италијанског пука из дивизије „Ферара“ и два батаљона четника. Само 2. пролетерска бригада уништила је и заробила преко 700 непријатељских војника. На Јаворку је заплењено мново оружја и друге ратне опреме. У борби на Јаворку учествовало је и неколико бораца из Шумадије који су били у саставу чете пратећих оруђа.

У борбама на Неретви, од Неретве до Дрине и на Дрини погинуло је 14 бораца из 3. шумадијског батаљона.¹⁸⁴

Половином маја у Фочу стижу немачке снаге које предузимају енергичне нападе тежећи да што даље одбаце наше снаге од Фоче. То је био увод у непријатељску Пету офанзиву. Тих дана Врховни штаб образује код Фоче Дринску оперативну групу. У њен састав је ушао и 3. шумадијски батаљон. Уследиле су тешке вишедневне борбе — на Црном врху, Златном бору, Округлици, Градини, Хуму, Тари и Кошуру, а затим пробој преко Зеленгоре у правцу Јахорине. На Кошуру, брду које доминира долином Сутјеске код Поповог моста (кота 787) 3. шумадијски батаљон се борио пуних пет дана одолевајући бројним јуришима Немаца. На Кошуру је погинуо Ива Константиновкић, студент Београдског универзитета, племенит друг и храбар

¹⁸⁴ Погинули су: Жика Радосављевић Пинтер, радник из Страгара, члан КПЈ; Јездимир Петровић Језда, земљорадник из Ђурђевог код Раче; Србобран Нешић Срба, учитељ из Крагујевца, члан КПЈ; Миодраг Јанковић Кушељевац, земљорадник из Кушељевог код Свилајнца; Констандин Станковић, земљорадник из Ракиња код Велике Планае; Миодраг Ђорић, радник из Мале Дренове код Трстеника; Марко Мађарић, радник из Свилајнца, члан КПЈ; Драги Маринковић, радник из Београда; Слободан Петровић Бишће, земљорадник из Обрежа код Крушевца; Марко Ђирић, радник из Светозарева; Радосав Зарић, трговачки помоћник из Пољне код Трстеника; Радмила Шишковић, ђак из Смедеревске Паланке, члан КПЈ; Милија Здравковић, командир 1. чете, радник из Вишева, члан КПЈ.

борац. Тешко рањен у стомак тихо је умирао на рукама својих другова који су га храбрили. „Погинути у рату је нормална појава, поздравите ми сестру” — биле су му последње речи. У борбама на Сутјесци погинуло је 25 бораца 3. шумадијског батаљона.¹⁸⁵

После исте непријатељске офанзиве 3. шумадијски батаљон маршује у саставу 2. пролетерске бригаде преко Јахорине и Ромаштје у долину реке Спрече. Успут води борбу око Соколца, Кладња и Олова. У овим борбама гину Илија Поповић Бледи, ђак гимназије из Београда, члан КПЈ и познати борац 1. шумадијског одреда из 1941. године, Благоје Мићковић, земљорадник из Бошњана код Крагујевца и Жика Јањић, земљорадник из Сечаца.

Половином августа 1943. године 3. шумадијски батаљон изводи усиљени марш из долине Спрече преко планине Кошуха источних падина Романије и Јахорине у рејон Врбнице — место где су у јуну 1942. године 3. батаљону припојени остаци 5. шумадијског батаљона 1. пролетерске бригаде. Тих дана се очекивала брза капитулација фашистичке Италије. Друга пролетерска дивизија добила је задатак да блокира италијанске гарнизоне у Црној Гори и принуди их на предају. Прва пролетерска дивизија, у чијем саставу се налазио 3. крагујевачки батаљон, и 6. београдски батаљон, извршила је марш из долине реке Босне у Далмацију са истим задатком.

Трећи шумадијски батаљон наставио је марш из Врбнице у правцу планине Љубишне. Приликом преласка Дрине погинуо је Славко Петровић, земљорадник из Обрежа. У селима под Љубишњом налазио се четнички одред којим су командовали браћа Јеловци, Милутин и Јован, официри југословенске војске. У одреду је било нешто више од 100 четника из Мељака и околних села. Друга пролетерска бригада је напала ове четнике и протерала их. Трећи шумадијски батаљон је у овој борби одиграо значајну улогу. Извршио је ноћни напад на штаб Јеловца, уништио заштитну јединицу и већи део штаба. Браћа Јеловци су се спасли бекством остављајући опрему. У тој борби погинуо је Светолик Младеновић Сеља, заменик комесара 1. чете, члан КПЈ, радник из Котраже крај Страгара. Одмах затим Шумадијски батаљон је учествовао у борбама за ослобођење Пљеваља.

После ослобођења Пљеваља у септембру 1943. Шумадијски батаљон 2. пролетерске бригаде кренуо је на самостални борбени задатак.

¹⁸⁵ У овим борбама су дали животе: Ива Костантинић, студент и члан КПЈ, Влада Дугић Гарча, подхрицир из Саранова; Божидар Јовановић Ара, радник из Крагујевца; Борђе Митровић, ђак из Раче; Драгомир Мићковић, земљорадник из Бошњана код Крагујевца; Милутин Петровић, подофицир из Сипића; Љубомир Рогановић, ђак рођен у Албанији; Драгољуб Марковић, ђак из Свилајнца, члан КПЈ; Богдан Матић, земљорадник из Ратара, члан КПЈ; Влада Милошевић, пекар, радник из Бошњана, члан КПЈ; Чедомир Милошевић, земљорадник из Ракинца; Радивоје Павлић, земљорадник из Великог Орашја; Милан Петровић, земљорадник из Великог Орашја; Гвозден Предојевић, радник из Паланке, члан КПЈ; Живан Радић, земљорадник из Ракинца; Душан Алексић, радник из Светозарева, члан КПЈ; Станислав "Борђевић, земљорадник из Печића код Рековда; Бошко Јовић, земљорадник из Ланишта код Светозарева; Станоје Миливојевић, десетар, радник из Ланишта, члан КПЈ; Мита Милошевић, економ 3. чете, земљорадник из Парцана; Тома Милошевић, земљорадник из Мајуре код Светозарева; Милојко Стаменић, радник из околине Параћина, члан КПЈ; Станислав Петровић, земљорадник из Течића код Светозарева; Живан Трифуновић, Брица радник из Пољне код Трстеника.

У разбијању четничког обруча око Колашина кога је бранила 4. црногорска бригада, Шумадинци из 2. пролетерске бригаде одиграли су значајну улогу. Извршили су напоран ноћни марш и посели брдо Клуч које је доминирало околином. Са Клуча су напали четнике с леђа и изненадили их. Четничка блокада се распала. Од Колашина Шумадијски батаљон је продужио самостално дејство, према Берашша (Иванград). На прилазу Беранима поново се сукобио са четницима који су покушавали да присиле штаб италијанске дивизије „Венесија“, која је већ била прешла на страну савезника, да се стави под команду Драже Михаиловића. Шумадијски батаљон је одиграо важну улогу у разбијању четника код Берана и пружао помоћ Италијанцима да се реорганизују у дивизију „Гарибалди“ која је наставила да се бори на страни Народноослободилачке војске Југославије.

У борбама око Прибоја, у октобру 1943. године, Шумадијски батаљон је разбио четнички одред код Прибојске Бање. У тој борби се истакао пушкомитралезац Радомир Живановић. Он је са групом бораца зашао четницима иза леђа и узвикујући „вод за клање јуриш“, унео пометњу у четничке редове и натерао их у бекство. Он се послужио лукавством којим се служио његов командант батаљона Душан Дугалић у нападу на недићевце у рудничкој операцији у новембру 1941. године.

Првих дана новембра 1943. године уследиле су борбе на јужним падинама Златибора са бугарском царском војском. Пролетери су покушали да пароланама о пролетерској солидарности, братству Југословена и Бугара и другим, придобију бугарске војнике или ослабе њихову вољу за пружање отпора. Пароле нису помагале. Бугари су упорно бранили утврђене положаје у Љубишу и на Борковцу. Уследили су ноћни јуриши и противјуриши. Убијено је, рањено или заробљено око 120 војника и официра царске Бугарске. Бугарски официри су се сетили да говоре о братству тек када су били присиљени да положи оружје. Друга пролетерска бригада имала је у овој борби преко 30 мртвих и рањених бораца. У борби код Љубиша истакла се и артиљерија 2. пролетерске бригаде којом су руководили борци и старешине, припадници Шумадијског батаљона.

Са Златибора 3. шумадијски батаљон, заједно са осталим батаљонима 2. пролетерске бригаде, изводи усиљени марш у правцу Чакор, Андријевица, Берани. Трећи шумадијски батаљон је водио тешке борбе на јужним падинама планине Сикирице на положајима Баљ код Андријевице а затим учествује у непосредној одбрани Берана.

Последњих дана јула 1944. године отпочела је велика операција³ снага народноослободилачке војске са простора североисточне Црне Горе чији је задатак био ослобођење Србије. Трећим шумадијски батаљон креће на овај велики победоносни марш од Андрејевице преко санџачких врлети и северно од Рашке форсира реку Ибар а затим избија на Копаоник. На Копаонику, у саставу 2. пролетерске бригаде, учествује у разбијању главне групације четника којом је Дража Михаиловић намеравао да заустави оперативну групу Врховног штаба и спречи њен продор у Србију. Од Копаоника па до Београда 3. шумадијски батаљон је водио више борби за ослобођење градова и села Србије и свог родног краја — Шумадије. Учествовао је у ослобођењу Куршумлије и Блаца од бугарске царске војске. У септембру 1944.

године Шумадијски батаљон се борио око Ужичке Пожеге са јединицама злогласне немачке 7. СС дивизије „Принц Еуген“ са којима се борио и на Сутјесци. Шумадијски батаљон учествовао је и у ослобођењу Горљег Милановца, борећи се против удружених снага Немаца, четника, недићеваца и љотићеваца. Са планине Рудника поново се видела Шумадија и Поморавље. Недостајало је нешто више од 40 дана од пуне три године од дана каа су стари борци батаљона — Шумадинци, последњи пут виделим свој родни крај.

Пантелија Прокић Пуле, студент из Доње Шаторње, тада официр НОВ и р\ководилац у 3. шумадијском батаљону, са страхом је пошао у своје село очекујући лоше вести. Сумње су поетале стварност. Кућа је била затворена. Седећи на прагу напуштене куће слушао је тужна казивања комшија. Мајку Даницу, млађу сестру Радмилу и снају Богданку Немци су стрелали у Крагујевцу. Отац Драгутин, учитељ, истакнута личност социјалистичког покрета у Шумадији 20-тих година и дугогодишњи председник Удружења учитеља Србије, налазио се у логору на Бањици. Тужни и д\грљиви су били еусрети са родитељима и рођацима погинулих бораца 3. шумадијског батаљона. Морала им се рећи горка истина и покопати последња нада о повратку к\ери, сио\ва и браће. Неми и болни сусрети су били са рођацима Живка Томића, студента из Шаторње, комесара партманске чете из 1941. године, Мила Прокића, радника из Блазнаве, такође комесара чете из 1941. године, Жике Радосављевића, радника из Страгара. Војина Јовановића, пушкомитралјесца из 1941. из Винче, Предрага Радовановића и Здравка Вујића, познатих бораца из 1941. из Винче, Радомира Живановића, водника такође из Винче, Милутина Лекића из Босуте, Миладина Јовичића из Жабара, Милоја Хаџића Шулета из Крчмара, Ђокице Митровића из Раче, Милије Здравковића из Вишевца и многих других бораца из Шумадије који осташе на бојиштима Босне и Херцеговине, Црне Горе и Далмације.

На северним падинама Рудника, Шумадијски батаљон друге пролетерске бригаде срео се са борцима Првог шумадијског одреда „Милан Благојевић“. Били су то они који су наставили велико дело борбе за слободу започето још у јулу 1941. године на истом тлу. Старих бораца Првог шумадијског одреда из 1941. године остало је у борбеном строју још свега десетина. У Рачи, 2. пролетерска бригада, па и њен Шумадијски батаљон, срела се са јединицама Црвене армије. Наставила је усиљени марш према Београду. Непрекидно се маршовало све до Врчина — пуна 24 часа. Шумадијски батаљон, заједно са 1. батаљоном 2. пролетерске бригаде и јединицама Црвене армије, учествовао је у освајању немачких положаја код Болеча. Отпочела је непосредна борба за ослобођење Београда. Шумадијски батаљон савладао је немачки отпор јужно од Звездаре и пробио се све до школе „Војислава Илића“. Водио је 17. новембра 1944. жестоку вишечасовну борбу спречавајући продор заосталих немачких снага које су се од Звездаре пробијале према Маринковој бари. Подржан артиљеријом Црвене армије, Шумадијски батаљон је одбио све немачке јурише, а затим је прешао у противнапад и разбио главнину једног немачког пука. Заробљен је већи број немачких официра и војника. Залегли у блато на једној пољани, притиснути ватром Шумадијског батаљона, Немци су на бајонетима својих пушака дигли беле марамнице у знак

предаје. Била је то тријумфална победа. Шумадинци су се истакли и у заштити штаба 21. Српске дивизије који еј био непосредно угрожен изненадним продором једне заостале немачке јединице. Група пушкo-митралезаца из Шумадијског батал>она трчећи је стигла до штаба дквизије кога су Немци били окружили, напала је Немце с леђа и разбила блокаду штаба.

Шумадијски батаљон 2. пролетерске бригаде међу првим јединицама НОР, дочекао је у слободном Београду 22. октобра 1944. године Врховног команданта НОБ и ПОЈ Маршала Тита. Био је распоређен од Теразија до Лондона. Тито се руковао са члановима штаба батаљона. Сви борци су тај чин доживели као велику част за батаљон. Сви батал>они 2. пролетерске бригаде, па и Шумадијски, учествовали су на првој смотри коју је Врховни командант извршио на Бањици.

Почетком новембра 1944. године Шумадијски батаљон, у саставу своје бригаде, стигао је на Сремски фронт. Три месеца је Шумадијски батаљон водио тешке борбе око Сремске Митровице, Шида, Отока, Нове Бапске и других попришта. У батаљону је било много нових бораца из Шумадије. У бројним јуришима и противјуришилт угашени су многи животи. Гинули су млади борци али и стари, који нису били навикли на рововску војну. Почетком фебруара 2. пролетерска бригада па и Шумадијски батаљон, прешла је на десну обалу Саве. Уследиле су тешке, дуготрајне борбе око Лознице и на Дрини са Немцима и усташама. У марту, Шумадијски батаљон се борио у Семберији, учествовао је у ослобођењу Бјељине, Брчког, Орашја, и Босанског Шамца. У тим последњим данима рата, батаљон је бројао око 800 људи. Већина старих бораца, којих је иначе било мало, били су на руководећим функцијама. Борбе су имале претежно фронталан карактер, али су прављени поврмени продори у позадину непријатеља. Извођени су дуги и напорни маршеви. Често је долазило до оштрих обрта ситуације, упадање у непријатељске заседе, када се исход борбе решавао, блиском ватром и бомбама. Обострани губици су били велики. Средином априла, 2. пролетерска бригада форсирала је реку Савеу код Жупање. Шумадијски батаљон се нашао у Славонији. У борбама на Бабиној греди завршио се његов борбени пут. Првог маја 1945. године Шумадијски батаљон у саставу 2. пролетерске бригаде прошао је парадним корацима испред свечане трибине која се налазила на Теразијама поздрављајући свог Врховног команданта и највише руководство нове Југославије. Рат је још трајао. Парада, прва у главном граду Југославије, најављивала је коначну победу ослободилачке војске народа Југославије и брз завршетак рата.

Када је одржана прва војна парада 1946. године у којој је учествовала 2. пролетерска бригада и њен трећи (Шумадијски) батаљон, рат је преживело 46 старих бораца од 182 колико их је било у Чајничу 1. марта 1942. године када је званично формирана 2. пролетерска бригада.

Битка на Сутјесци била је последња у којој је 3. шумадијски батаљон изгубио велики број првобораца. Али су они гинули и касније на разним бојиштима. Предраг Јефтић Шкепо, заменик команданта батаљона, студент права из Горњег Милановца, погинуо је крајем 1943. године на дужности команданта једне словеначке дивизије; Љу-

биша Урошевић, артиљеријски потпоручник бивше војске који је такође једно време био заменик команданта 3. батаљона (рођен у Рибарима код Светозарева, погинуо је код Тузле (Село Букиње), у августу 1943. године; Миладин Јовичић, студент права из Жабара код Тополе, комесар чете у 1. шумадијском одреду из 1941. године, погинуо је у августу 1943. године у Шековићима код Власенице, Немци су га заробили као тешког рањеника и одмах стрељали; Светислав Милановић Муле, радник из Драгошевца код Светозарева, погинуо је 4. децембра 1943. године на Градини више Пријепоља; Вукајло Кукаљ, учитељ, истакнути политички радник у Поморављу на почетку устанка, погинуо је код Андријевице 1943. године; Драгољуб Дишковић, земљорадник, познати пушкомитраљезац и његов комшија Живомлр Стојковић, оба из околине Раче, погинули су у јануару 1944. године код Ивањице; Марко Милановић, ваздухопловни потпоручник бивше војске из Далмације, истакнути командир чете из 1941. год., погинуо је код Обреновца новембра 1944. године; Милан Кемивеш, радник из Раче, погинуо је код Пожеге јануара 1944. године; Михаило Веселиновић, радник из Паланке, погинуо је у Каони, јануара 1944. године; Раде Марковић Баничанац из Баничине код Паланке, погинуо је на планини Тари у пролеће 1944. године; Олга Грбић, ђак из Косјерића, погинула је марта 1944. године недалеко од свог родног места; Бранко Симонић, радник из Малог Борка, погинуо је код Ваљева маја 1944. године; Вукашин Стефановић, радник из Светозарева, погинуо је у пролеће 1944. године код Прибоја; Албин Гробаљ, заменик командира 3. чете, радник из Трбовља, погинуо је код Иванграда јула 1944. године; Живадин Ћосић, водник, зехмљорадник из Азање погинуо је на Јабуци код Пријепоља крајем 1943. године; Петар-Перица Ивановић, радник из Саранова, погинуо је у марту 1945. године на Сремском фронту.

Сви пали борци 3. шумадијског батаљона чија су имена овде садржана учесници су рата од 1941. и већина чланови КПЈ. На дугом и тешком борбеном путу овога батаљона погинуо је још и велики број млађих бораца, али подаци о њима нису потпуно сређени. На жалост и овде нису наведена имена свих бораца 3. шумадијског батаљона, бораца од 1941. године, који су нестали па им се за гроб и не зна.

Из редова бораца 3. шумадијског батаљона израсли су народни хероји: Душан Дугалић, Драгослав Ђорђевић Гоша, Предраг Јефтић Шкепо, Радмила Шишковић, Марко Милановић, Рада Миљковић и Петар Грачанин.

На крају рата, када је оружје заћутало, бивших бораца 1. шумадијског одреда, који су преживели епопеју 5. шумадијског батаљона 1. пролетерске бригаде и 3. шумадијског батаљона 2. пролетерске бригаде, остало је у животу свега девет. Они су сведоци тог пута дугог 24 хиљаде километара на коме су извојеване многе сјајне победе али су доживљавана и велика страдања. Овде је тај славни борбени пут пролетера из 1. шумадијског одреда описан у најопштијим цртама.